З ЛІТЕРАТУРИ МАРІЮПІЛЬСЬКИХ ГРЕКІВ

Р У Х
1 9 3 2

Αχ τυ ρυμέκυ τ'λιτερατύρα ας τ'Μαριυπολία

Σόριπςιν-τα
κι μεταφρασιν-τα
Κ. Κοσταν

Εκδοτικό
ρυχ

З ЛІТЕРАТУРИ МАРІЮПІЛЬСЬКИХ ГРЕКІВ

ЗІБРАЛА Й ПЕРЕКЛАЛА
К. КОСТАН

ВИДАВНИЦТВО
РУХ

Редактор А. Березинський. Редактор випуску А. Ковалівський. Обкладинка худ. Єрмоленка. Техкер. О. Яворський.

Бібліографічний опис цього видання вміщено з „Літописі укр. друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Укр. книжкової палати.

Головліт № 736 (1183). Тираж 3105 пр. $5^1/_4$ арк. УПО, 13 друк. ім. Леніна в Києві. Видання № 89.

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ ГРЕКІВ МАРІЮПІЛЬЩИНИ

Маріюпільська грецька література є в значній мірі новина навіть для самих маріюпільських греків. Тим більш вона зовсім невідома на Україні, чи взагалі поза межами Маріюпільщини. Пригнічена царським режимом, позбавлена друкарського варстату, загнана своєю ж „власною“ грецькою буржуазією, що визнавала лише стару церковну або так звану „очищену“ закордонну грецьку мову, література на місцевій народній мові все ж уперто пробивала свій шлях і виконувала свою клясову функцію. Не зважаючи на довгий культурний гніт, на жорстоку русифікацію з боку царату, подібно до вогню, що його засипано сміттям, у грецьких селянських масах Маріюпільщини продовжувала зро-

стати література. Але тільки тоді, коли влада потрапляє до рук пролетаріяту, ця творчість врешті дістає змогу широкого розвитку.

За царського режиму грецькі школи були заборонені й лише радянська влада, утворивши грецькі національні райони, створила багато шкіл на грецькій мові. Так само лише при радянській владі за всі півтораста років життя греків на Маріюпільщині почали друкуватися періодичні видання грецькою мовою й це створило відповідні умови для розвитку радянської літератури на місцевій грецькій мові.

Нема чого казати, що літературні твори Маріюпільщини не можуть дорівнюватись творчості інших народів ані широтою змісту, ані досконалістю форм. Але все ж у своїй країні, як кожна інша, й ця грецька література відогравала цілком певну суспільну ролю: вона сприяла розвитку мови, була орґаном суспільної думки, відбиваючи клясові відносини, реаґуючи на події громадського життя, була знаряддям у клясовій боротьбі.

До завдань цього збірника не входить подати так звану народню творчість, що у маріюпільських греків надзвичайно багата й різноманітна *). Ця творчість, з одного боку, сягає у найдавнішу давнину, з другого, у формі частушок доходить до наших днів. Відома річ, що розмежування між власно письменством та народньою усною творчістю є річ цілком умовна. Але все ж суто народні пісні, особливо февдальної доби, хоч і створені може окремими людьми, підпали під довге оброблення мас і в грецькій поезії мають свої особливі традиційні форми і свою тематику, відмінну від творів новіших письменників. Одначе, народня поезія мала певний вплив на творчість цих останніх. У Хонахбея є навіть вірш „Ре, коли в душі огонь горить“, написаний спеціяльно під народню пісню.

Як уже сказано, ніякої літератури грецькою мовою на Маріюпільщині до 1930 р. не друковано. Одначе колись були досить поширені старовинні книги, писані старо-грецькою мовою. Ці книги, інколи досить давні (XVII віку), почасти ж видані у XIX віці, були або привезені ще з Криму, разом з переселенням, або одержані з-за кордону піз-

*) Тут вміщено лише одну народню пісню „Про Кафу“.

ніше (наприклад, деякі Венеціянські видання). Цих книг і за наших часів можна де-не-де знайти по селах. Нема чого казати, що ці книги, бувши в нас колись єдиною друкованою грецькою літературою, разом з тим були перейняті старовинною февдальною ідеологією, й що грецька буржуазія та духівництво усяково підтримували пошану до них та до тієї незрозумілої масам мови, якою вони були написані. Разом з тим поширювано зневажливий погляд на місцеву мову, що є ніби псований жарґон, непридатний для літературного вжитку, мова, що її треба соромитись. Серед цих книг, крім суто богослужбових, були й такі, що мали більш-менш літературний характер та містили різного роду оповідання з так званої священної історії, „життя святих“, інколи переложені у вірші. Не маючи нічого спільного з біжучими потребами життя, все ж ця література мала деякий вплив і на місцеву творчість. Напр., під впливом однієї такої поеми Д. Бгадіца написав на місцевій мові два своїх твори „Прокинсь, Аврааме“ та „Авраам“.

За соціяльну базу маріюпільської грецької літератури до останніх часів було селянство.

Правда, З. Смоляров вважає, що ще на початку революції й до неї на Маріюпільських металюрґійних заводах уже була певна кількість робітників греків (З. Смоляров, „Більшов. Укр.“ 1931 р., № 21—22, с. 75). Ще в більшій мірі, як він каже, з них складалося робітництво таких заводів, як завод сільсько-господарських машин грека багатія Г. Балджі в селі Нова Каракуба, де було біля 60% робітників греків (там же, с. 74).

З другого боку, ми маємо цікаву замітку у „Колехтівістісі“ від 20 червня 1931 р. (№ 28) під назвою „Звернімо увагу на грецький пролетаріят Маріюполя“, де говориться, що на маріюпільському заводі „Ільїч“ до його відновлення за радянської влади не було грецького пролетаріяту, а зараз там працює понад 2.000 робітників греків, які зійшлися з сусідніх сіл. З них 513 комсомольців.

Але все ж це робітництво довгий час, мабуть, не відривалось остаточно від села. Цим, може, слід пояснити, що воно до останніх часів не досить виявляло себе в літературі. Треба констатувати, що суто робітнича література на грецькій мові Маріюпільщини щойно твориться. Отже, подана тут у перекладах літературна

творчість в основі своїй є творчість сільського бідняцтва. Одначе, деякі письменники, що виходили з бідняцьких шарів, на протязі життя, хоча б і тимчасово, набували більших достатків, і ця обставина, а також загальна клясова несвідомість бідняцьких мас перед революцією, зрозуміло призвела до великого впливу на їхню творчість ворожої їм буржуазної ідеології.

Щоб зрозуміти величезний вплив цієї ідеології, треба мати на увазі, що в другій половині XIX віку та на початку XX на Маріюпільщині пишно розквітає місцева грецька буржуазія. Почасти це були нащадки тих багатіїв, що панували на Маріюпільщині за часів так званої „грецької автономії", коли вони захопили найкращі землі, вели величезні скотарчі господарства й мали монополію на торгівлю, безпощадно визискуючи бідноту. З другого боку повстає нова буржуазія з заможних кіл селянства, що перетворюються на куркулів, а потім і на справжніх капіталістів. Ось як каже про це З. Смоляров у „Більшовику України" (1931 р., № 21—22): „Дуже рано на півдні України капіталізм мав у сільському господарстві сприятливий

ґрунт для свого розвитку. В сільському господарстві грецьких районів надто швидко зростає капіталізм. На основі визиску грецької бідноти та середняцтва зростало куркульське рільництво та скотарство. Далі ця грецька куркульня не задовольняється з самого тільки великого скотарства та рільництва, вона переключається переважно на торгівлю, будує великі парові млини й навіть заводи. Великий куркуль села Н. Каракуба, Г. Н. Балджі, що раніше провадив виключно скотарське господарство, наприкінці 1890 р. будує завод сільсько-господарських машин та розгортає величезну торгівлю, відкривши понад 10 універсальних крамниць у грецьких, українських та німецьких селах. Така куркульня, вірніше — буржуазія — фабриканти й купці, розрослася майже в кожному грецькому селі й глушила навколо себе все живе. Ще задовго до Столипінської реформи в грецькому селі, зростав, з одного боку, куркуль-визискувач і, з другого, — коштом зубоження середняцтва — зростали бідняцько-наймицькі верстви, що мандрували до Кубані на заробітки та працювали в господарстві куркулів у своєму селі".

Ця грецька буржуазія або силкувалась зрусифікуватись, ставлячись байдуже або зневажливо до всього грецького, або плекала завзятий націоналізм, орієнтуючись на „панеллінську“ культуру, незрозумілу масам закордонну мову та старий етимологічний надзвичайно важкий правопис.

Який вплив мав цей буржуазний напрям на місцеву бідняцьку літературу вже сказано вище. Особливо повчальний з цього погляду є Л. Хонахбей. Справжній бідняк-батрак, що замолоду ходив звичайним для грецьких батраків шляхом чабанувати на Кубань, битий сільськими багатіями, що понівечили його родинне життя і мало не запровадили його в салдати, він, вийшовши так сяк „в люди“, завівши крамницю, переймається ідеологією нового для нього оточення. Хоч і ставлячись зневажливо до отих багатіїв скотарів старого типу, він пишається своїм новим становищем багатія-торговця (див. кінець його п'єси). Банкротство, одначе, розбило вщент ілюзії його нового становища, і він, як сам це свідчить, нібито зробився знову тим, чим був — бідаком Хонахбеєм. Але це не зовсім так. На час після банкротства припадає яскравий

документ — записки про його подорож 1902 р. з проф. Попандопуло по грецьких селах. Тут ми бачимо, як цей бідак цілком підпадає під яскраво націоналістичну ідеологію самого цього професора, сільських „архондів“, цебто багатіїв, духівництва тощо. Щось подібне, хоч і не в такій яскравій, контрасній формі, ми бачимо у Д. Бгадіца у вищезгаданих його творах на теми з церковної літератури. Безперечно ідеологію панівних клясів бачимо в пісні про переселення греків, де подано націоналістично релігійне освітлення історії цього переселення, і звичайно, у так зв. народній пісні про Кафу. Характерні також з цього погляду обидві пісні про першу некрутчину. Одна має в собі типові риси творчости панівної кляси, де автор мріє про старий привілей цариці і хотів би йти не інакше, як до царя про той привілей нагадувати. Друга пісня навпаки звертає увагу на зневаження новобранців при наборі, а надто на те, що сільські багатії та начальство їх „утопили“.

Цілком зрозуміло, що коли після Жовтневої революції незаможне селянство об'єдналося з робітництвом у спільній боротьбі проти

буржуазії та в спільному соціялістичному будівництві, то його творчість починає йти шляхом пролетарської літератури. Те, що ми бачимо в двох піснях, присвячених смерті Тудора Булі (1906 р.), тепер ширше розгортається в партизанських поемах Папуша, який свідомо прямує до справжньої пролетарської літератури. Чергове завдання нашого часу є утворення не тільки літератури радянського грецького села, але й літератури грецького робітництва, саме тих робітників греків, що працюють по заводах Маріюпільщини й Сталінщини.

З різних родів грецької літератури, з цілком зрозумілих причин у минулому, проза мала найменшу можливість до розвитку, бо саме проза найбільш потрібує друку, щоб дійти до читача в тій формі, в якій її створив автор. Отже, не дивно, що до появи грецької преси ми можемо вказати лише один прозаїчний твір грецькою маріюпільською мовою — спогади Хонахбея про свою мандрівку по грецьких селах з проф. Попандопуло 1902 р., твір, що зберігся в рукописі. Те ж саме треба сказати і щодо драматичної літератури. Тільки зараз радянська влада

заходиться конкретно коло утворення грецького театру на Маріюпільщині, отже поява такого твору, як грецька п'єса Л. Хонахбея, ще у 80 рр., слід вважати за випадок (за наслідок впливу „Наталки Полтавки"). Таким чином основний рід маріюпільської грецької літератури до 1930 р. була віршована пісня.

При розгляді цих віршованих творів впадає в око велика одноманітність їхньої форми, яка майже не змінювалась на протязі десятків років. Основні риси цієї форми є такі: рядок складається здебільшого з 7-8 складів і має в собі два або три ритмічні наголоси без сталої метричної системи. Рима здебільшого йде через один рядок. Лише в деяких творах стоїть поруч. Проте, деякі автори силкуються внести певну різноманітність щодо віршу. Так, невідомий автор пісні про „Тіракоса" дає підряд три рядки з римою й три без рими, у Ф. Зурнаджі бачимо чергування рим по три і дві поруч, у Хонахбея в невеличких веселих віршиках бачимо рими по чотири й більш підряд.

Одноманітність форм грецької літератури пояснюється замкненістю творчости, відсутністю широких зовнішніх впливів, відсутністю

літературної критики і взагалі нормального літературного життя. Одначе й у цих обставинах можемо все ж спостерігати деякий поступ щодо форми. Якщо взяти такий старий твір, як от „Пісню про Йоркаса“ Ілсівет Хараман, то в ньому знайдемо лише майже скрізь витриманий розмір рядка в сім складів з двома наголосами, але ці наголоси остільки неритмічні, що пісня наближується до прозової мови, тим більше, що в ній немає рими. Отже, художнє враження тут залежить переважно від певних змін метричних модуляцій на протязі всього твору. Значно більший поступ дає творчість Л. Хонахбея, що мав до того безперечно значний художній талант. Знаючи інші мови, як от татарську, трохи т. зв. еллінську, а також говірки інших сіл Маріюпільщини, він безперечно був під ширшими літературними впливами. Маючи до того велику здібність до імпровізації, він дає яскраві виразні вірші, користуючись суто народніми виразами та зворотами. Користуючись з дуже різноманітної рими, він разом з тим часто вживає асонансу. В ритміці він часто порушує основну характеризовану вище ритмічну систему грецьких віршів. Тим часом

старший його сучасник Д. Бгадіца, маючи менший талант, виявляє в своїй творчості більш витриману віршову техніку. Основна ритмічна система в нього більш наближується до метричних форм, рими частіші. Пояснюється це певно більшим знайомством з літературою так книжковою грецькою, як і російською. Мабуть для літературного виховання Д. Бгадіци мало значення його довге перебування в Києві. Метричну віршовану систему ми бачимо в маріюпільській літературі вже в сучасних друкованих творах, як от у Г. Костоправа.

Як уже було сказано, література маріюпільських греків у своїй тематиці відбиває головні події місцевого життя та події світової історії (напр., війни), оскільки вони відбилися в цьому житті. Тут ми бачимо твори, присвячені подіям широкого громадського значення — переселення, перша некрутчина, сварка двох сіл, смерть провідника бідноти Т. Булія, боротьба з білими тощо. Інші твори присвячено випадкам, що сталися в значно вужчому колі, напр., з якоюсь одною людиною, що одначе зробили враження на ширші шари населення, як от історія Йоркаса, Тіракоса,

Іфтима т. ін. Врешті маємо твори, що відбивають суто родинне життя автора, особисті переживання його самого, знайомих та близьких йому людей тощо. Сюди належать: „Пісня про своїх дітей“ Ф. Зурнаджі, „Часи пережиті“ Д. Бгадіци, багато неподаних тут пісень на смерть різних осіб і майже вся творчість Л. Хонахбея. Взагалі треба сказати, що відносно тематики різні письменники виявили себе по-різному. Тим часом, як Х. Папуш та Д. Бгадіца мають нахил до громадських тем, Л. Хонахбей, маючи високу уяву про своє поетичне покликання, вважаючи, що його, як поета, знатимуть „сотні років“, занятий виключно своєю власною особою, своїм коханням до Марії, своїм бідуванням, а потім банкротством після тимчасового збагачення.

Як було сказано, Жовтнева революція, визволивши грецькі трудящі маси з-під гніту царизму, створила також передумови для широкого розвитку їхньої літератури. Здійснюючи ленінську національну політику, радянська влада подбала також за розвиток преси на грецькій мові. Таким чином літературна творчість, що раніше передавалась у вусній традиції або, в кращому разі, у формі

рукописів, тепер знайшла свій вихід у друці, і щоразу набуває вплив на масового читача. Грецька преса має своїм початком 1930 р. Саме з 28 серпня 1930 р. при українській Маріюпільській газеті „Наша правда“ почав виходити додаток під назвою „Ελινιxί ςελίδα“— „Грецька сторінка“. Цього додатку вийшло усього чотири нумери, бо при перетворенні округів на райони незабаром „Наша правда“ припинила своє існування. Але негайно ж почала виходити окрема грецька газета під назвою „Κολεχτιβίςτις“ „Колективіст“, як орган маріюпільського міського комітету КП(б)У. Перший нумер цієї газети вийшов 27 жовтня 1930 р. Перші кілька нумерів виходили щотижнево, а потім газета перейшла на п'ятиденку. До кінця 1931 року вийшло 78 нумерів, а 21 квітня 1932 року вийшов № 100 цієї газети.

Зважаючи на потребу наблизити грецьке друковане слово до трудящого грецького селянства, редакція газети „Колехтівістіс“ створила дві пересувні газети в двох найбільших селах біля Маріюпіля — Сартані й Ялті. Сартанська газета під назвою „Μαχιτικός Κολχόζνικος“ — „Войовничий колгоспник“

почала виходити з середини липня 1931 р. кожні три дні. Ялтинська газета під назвою „Μπολςςεβιкικά τὲμπα“ — „Більшовицькі темпи“ почала виходити в середині вересня того ж року так само раз на три дні. По змістові ці видання якнайтісніше ув'язуються з місцевим поточним радянським будівництвом по колективізації, ліквідації куркуля, по переведенню різних кампаній тощо, активізуючи місцеві робкорівські кадри до висвітлення місцевого життя на своїх сторінках.

Таку ж пересувну газету для с. Македонії з початку березня 1932 р. видає „Приозівський пролетар“ під назвою: „Γιά τιν 3-τι μπολςεβικικὶ ςπόρα“ — „За третій більшовицький засів“. Виходить вона два рази на п'ятиденку. Надаючи особливої ваги вихованню нової зміни, „Колехтівістіс“ створив також спеціяльний дитячий орґан для грецьких піонерів. Почалось з того, що на сторінках цієї газети з'явився спеціяльний піонерський відділ зі статтями, віршами, малюнками тощо. Згодом з цього виріс окремий журнал у формі невеличких книжечок у добрій обгортці під назвою „Νέος μαχιτὶς“ — „Молодий Ударник“, що виходить щомісячно від серпня 1931 р. До березня 1932 року вийшло шість нумерів (один подвійний) *).

В усіх цих виданнях, крім численних статтів, дописів з місць тощо, містився й матеріял з художньої літератури. Сюди можна зарахувати ряд фейлетонів на актуальні теми колхозного будівництва, боротьби з куркулем тощо, писаних почасти в діялогічній формі, уривки оповідань, потроху спогадів учасників громадянської війни, уривок п'єси та чимало віршів на актуальні теми радянських кампаній та свят. З авторів треба відзначити таких: Кораїді, Мармарініс (вірші), Г. Костоправ (вірші, драма), Ферпіс (вірші, проза).

Особливе значення для розвитку цієї літератури мало утворення з 5 серпня 1931 р. на сторінках „Колехтівістіса“ спеціяльної літературної сторінки ВУСПП під назвою „Забой“, що має своїм завданням „дати масам ромейську **) літературу, національну по формі, пролетарську по змісту“ („Колехті-

---

*) За допомогу в набутті грецьких видань приношу щиру подяку І. С. Кораїді.

**) Ромеї, чи румеї—народня назва для греків. „Елліни“—є назва штучна книжкова.

вістіс“ № 37(49) — 5 серпня 1931 р.). З цієї літератури, на превеликий жаль, ми можемо дати лише твори Г. Костоправа. Творчість інших авторів, хоча й має безперечно велике значення для радянського будівництва, на жаль, все ж випадає зі сфери власно маріюпільської грецької літератури. Річ у тому, що мова, якою здебільшого пишуть ці письменники, мало зрозуміла для широких мас грецьких робітників та селян, і це не лише тому, що в цих творах багато нових термінів з сучасного життя, яких немає в місцевій мові, а головно тому, що сама мова по своїй структурі та звичайних словах істотно інша. Отже, як би ми вмістили до цього збірника твори цих авторів, то повинні були б вмістити також і твори, що друкуються, напр., в газеті „Комуністіс“, яка виходить у Ростові-на-Дону на мові далекій від Маріюпільської. Зовсім інша річ є творчість Г. Костоправа, що працює на заводі ім. Ільїча під Маріюпілем і пише суто народньою зрозумілою масам мовою, що лише трохи викривляється через редакційні поправки. З цього погляду Г. Костоправ є продовжувач старої маріюпільської грецької літератури, що розвивалась на протязі 150 років.

Інші письменники лише вступають на цей шлях. Так, дуже рішуче обстоює вживання народньої мови І. Кораїді в своїй рецензії на піонерський журнал „Молодий Ударник“ під назвою „Дитячий журнал має бути зрозумілий дітям“ („Червона Преса“, 1932, № 6). Письменник Ферпіс, що написав багато віршів не місцевою мовою, у № 10 (88) 1932 р. „Колехтівістіса“ виступив з оповіданням на мові села Сартани під назвою „Коли хрумтять сніги“. В № 20 (98) „Колехтівістіс“ за 11 квітня 1932 р. Андроніс Шапурмас з с. Сартани вмістив вірша — „Στιν τρὶτι ἀνιxςι“ — „На третю весну“, присвяченого третьому більшовицькому засіву. Врешті слід ще відзначити переклад О. Максімова з української на сартанську мову уривку з оповідання Кириленка „Сергій Коваль“ („Колехтівістіс“ № 10 (88) 1932 р.). Безперечно, що ці спроби дальше ширшатимуть.

Подаючи переклади грецьких творів на українську мову, я звертала найбільшу увагу на можливо точну передачу їхнього змісту. Отже, по змозі весь текст передано або

дослівно, або той же зміст передано іншими словами. Лише в рідких випадках зроблено дуже незначні зміни, додатки або скорочення. Ось для прикладу кілька взятих навмання початків віршів:

Оригінал:	Дослівний переклад:
1.	1.
Τα διντρά ντα εν χλιυρά,	Коли дерева зелені,
Υςέβνι κι παένι,—	Ростуть і вгору ідуть, —
Αν κόπς τ'ένα τυ διντρὸ,	Коли ж одрізати дерево одне,
Τα φίλατ μαρέννι.	Листи його в'януть.
Τινα εν καλά ςν ιτυνιά,	Хто здоровий на світі,—
Ταιφάτ εν ςυριμένυ.	Сім'я його вкупі.
Γραφί ίτυν ας τυ φτιάλμ,	Писання було моїй голові,
	(ц. т. „на роду написано")
Σςίρα να πιμένυ.	Удовою лишитись.
2.	2.
Χοναχμπέι ιός Τιρακὸς	Хонахбеїв син Тіракос
Ἱτυν βαχτςίζς κι αρφανός.	Був нещасний і сирота.
Ιτυν αςτυ φτιάλτ γραφί,	Було написання його голові,
Να τυν φάι μάβρυ ιαλός.	Щоб його з'їло Чорне море.
3.	3.
Αχ, ζαμάνια πιραζμένα,—	Ой, часи пережиті,—
Ζερ άλυ τ'θα ιρίςιτ,	Невже більше не повернетесь,
Ιὰν τυ ιμπιρνό ςις μένα,	Як колись ви мене,
Να μι ςςινκλατραίςιτ.	Щоб розвеселили.
4.	4.
Πες ν μπυλνίτςα ίδατυν,	У лікарні я бачив його,
Τος ίτυν Μπυλί Τυδὸρς,	То був Булі Тудор,

Оригінал:	Дослівний переклад:
Ἀλιαχ κακὰ χίΐπςατυν,	Дуже шкода його стало,
Ιτυν αθὰρπυς καλός.	Була людина гарна.
Πὶγα ςμὰτ,—τος ρότςιμι,	Я підійшов—він запитав мене:
Πετυ: ςτ Σαρτανὰ τι έν?	„Скажи, у Сартані, що є?
Ιόχςαμ ὰρτα ζμὸνςανμι,	Чи вже мене позабули,
Ναμι χιέπς ζερ κανίς τ'εν?	Пошкодувати мене невже нема кому?"

Віршований переклад:

1.

Зеленіють дерева,
Ростуть вони, буяють,
Коли ж дерево зітнуть—
Листи його зсихають.
Хто здоровий та кріпкий,
Сім'я з ним укупі,—
Та судилося мені
Удовою бути.

Ф. Зурнаджі.

2.

Тіракос Хонахбеїв син
Ріс бідаком сиротою один,—
Доля судила йому
В Чорному морі загин.

Анонім.

3.

Де ви часи пережиті?
Невже не повернетесь,
Щоб ізнов розвеселити,
Як колись — тепер мене?

Д. Бгадіца.

4.

Я бачив його в лікарні,
То був Булі Тудор,
Така людина гарна,
Шкода його було!
Підійшов я, — він до мене:
„Розкажи про Сартану,
Чи забули всі про мене,
Жалкувати нема кому?“

Х. Папуш.

Щодо передачі форми, то я так само силкувалась передати її якомога точніше, намагаючись зберегти ту ж ритміку і те ж розтошування рим, що й в оригіналі. Значно важче було зберегти характер рим — жіночу, чоловічу та дактилічну. Іще важче відтворити саму своєрідну виразність грецької мови. Таким чином треба все ж сказати, що переклад у всякому разі оригіналові не дорівнює й не передає всіх його мистецьких властивостей.

Цікаво між іншим відзначити, що навіть тоді, коли щастило в перекладі передати більш-менш точно ритміку оригіналу, переклад усе ж таки не передає тієї легкости, милозвучности й краси, що відчуваємо при читанні грецького тексту. Ось зразок такого перекладу:

Ο θεὸς πέλςιντυ	Якось бо́г вирядив
Ὀλυ πα ν'καταρατ	Люто покара́ти .
Κανίνα τινα ςκότυςιν	Злочинця, що за́бив своїх
Τυν τὰτατ κι τ'μὰνατ.	І ба́тька і ма́ти.
Τ'αϊπατέρις ζμὸνςαντυ	Не знайшли святителі
Πυ τα ίχαν γραμένα	Де той за́пис вписа́ли
Ἀντιλυς κςχὰςιν	Янгол поплутав,
Κι ίφιριντυ μένα.	До ме́не надісла́ли *).

Л. Хонахбей.

Сподіваючись, що ці недосконалі переклади все ж матимуть своє значення не тільки для українського читача, знайомлячи його з творчістю народу, що живе бік-о-бік з українським, але й для самих греків Маріюпільщини, звернувши їхню увагу на історію їхньої літератури. Ця минула творчість і особливо ті нові твори пролетарської літератури, що з'явились на сторінках грецьких часописів після 1930 р., є запорукою того, що в найближчому часі в процесі радянського будівництва та під проводом комуністичної партії широко розвинеться пролетарська література греків Маріюпільщини.

К. Костан.

---

*) Див. ще переклад, ближчий до змісту оригіналові на стор. 111.

ТВОРИ НЕВІДОМИХ ТА МАЛО З'ЯСОВАНИХ АВТОРІВ

Пісні, що входять до цього відділу, хоча й анонімні, але не є твори так званої народньої поезії, що пройшли через обробку різних клясових прошарків грецького села. Це є твори певних авторів, що досі лишились або зовсім невідомі, або їхнє авторство лишається сумнівним.

Часто хтось пише одну, дві пісні за ціле життя, його пісня стає відома, а автор забувається. Таких творів є чимало, і хоча вони й утворюються під впливом народньої поезії, зумовленої клясовими чинниками, але по суті глибоко від неї відмінні. Як зразок старої надзвичайно багатої „народньої поезії" маріюпільських греків ми даємо лише одну пісню, що стосується доби перед переселенням греків на Маріюпільщину — пісню „Про Кафу". Щодо інших творів, то відносно пісні (у двох варіянтах) „Про переселення маріюпільських греків з Криму", є ще надія усталити автора, її мабуть складено не так давно, можливо, що її склав хтось з відомих авторів. З двох пісень про некрутчину (1874 р.) одну приписують Дем'яну Бгадіці, а пісню „Про загин Тіракóса" її співачка приписує Л. Хонахбею. Трудність у вияснені цих питань, м. ін., полягає і в тому, що коли одні приписують той або інший твір якомусь письменникові, то другі це заперечують, а інших джерел для вирішення питання, крім місцевої традиції, ми здебільшого поки не маємо.

Крім вищезгаданих творів, що не належать народній поезії й є надія з'ясувати їхніх авторів, у наших записах є ще такі: 1. „Тепер нова війна" (згадується Леон Хонахбей. Писана мабуть у зв'язку з війною 1877, 1904 рр. абощо). 2. „В ніч на Айяна (Ів. Купала) Гавріїл їхав до міста". 3. „Про вбивство Т. Булія" (1906 р.). 4. „Про жінку, що її вбито блискавкою" (переважно про її сиріт). 5. „До Маріюполя до міста" (про початок світової війни (1914 р.). 6. „Діло було повесні", пісня зло-

жена чудернацькою греко-українсько-російською мовою про втеки одного грека від білоґвардійців р. 1919 (походить з села Каракуба) та інші.

ПІСНЯ ПРО КАФУ [1])

(До 1778 р.)

Виблискуючи золотом,
Тихесенько озбройтеся.
Аре, в цю ніч де ми опинимось,
Та де ж ми заночуємо.
Там високо над Кафою,
Що добрий має фундамент,
Ре, зфундували та скріпили
Кріпость та залізную.
І там зимують каторги [2]),
Ре, вирушають кораблі.
Ре, в тую чужину юнаки йдуть,
Вродливії палікари [3]).

Ре, вирядився господар мій:
— Мене ж кому залишиш.
— „Поперше, лишу богові,
Подруге, моїм родичам,
А потретє та четверте,
Своїй рідній нені". —
— Ре, твоя неня надокучила,
Ре, твого батька не люблю я.
— На третє та на четверте
Та братам своїм та рідним.
— Ре, братів твоїх та рідних
Ще гірше не люблю я.

ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ ГРЕКІВ З КРИМУ [4])

(Події 1771—1779 рр.)

Року тисяча сімсот
Сімдесят другого
Прибув лист від цариці
Нам вийти з Татарії [5]).

Хапайте зброю, хлопці,
Беріть шаблі міцнії
— Христу дарую тіло,
А душу — Панаії [6]).—

Воюйте молодці
І з серцем найщирішим,
Від мук визволяйтесь
З Татарії скоріше.

Прибув руський генерал,
Його армія велика,
Ой обхопили весь Крим
Ножі лячно-дикі.

Шаблі, тисячі ножів
Дадуть нам визволення
Із рук кримського хана
Ми матимем спасіння.

Воювали, шматували,
Кров озерами стала,
Ой, нас сюди оселили,
Де геть степу чимало

Села двадцять чотири [7])
Всі, як один, зібрались —
Дурнішії від баби
Свій степ ділити мали.

Взяли по кусню кожний
Без краю й без межі.
Над морем кращий кусень
Залишили чужим.

ПЕРША НЕКРУТЧИНА [8])

(1874 р.)

П'ятнадцятого березня
Звістка прийшла про наказ, —
Всі села схопились враз.
Оплакуючи синів,
Кожний серце труїв:
„Заберуть у салдати,
На ножі їх погнати.
Як тепер знесемо ми,
Досі нам невідоме!
Сліз і плачу немає,
А в нас огонь палає.
Невже не засне повік,
Не вщухне полум'я потік!
Як дійти, щоб чув нас цар,
Розпитати про той дар,
Що Катерина надала.
Невже не вернуться права!
Про них пам'ять не мине,
Ми ж оплачемо себе.
Розлучимось з братами,
Підемо з товаришами.
Куди доля закине,

Там ждатимем загину.
Від роду судилось нам,
Радіти нашим ворогам.
Не чути нам: „вертай до хат", —
Руські кличуть нам: „салдат".
— Мовчи, брате, не плач,
Прикре слово їм пробач.
Хоч і плакали б ревно,
Туга в серці даремна.
Тут не пожалкують нас.
Височко є до бога,
До царя нема змоги.

ЗАГИН ТІРАКОСА [9])

Тіракос Хонахбеїв син,
Ріс бідаком сиротою один, —
Доля судила йому
В Чорному морі загин.
„Скільки бачив та страждав,
Поки став зростати —
Прийшла черга забирати
Мене у салдати.
З-поміж тисячі хлопців
Вибрали Ставрула лише,
Що найвидатніший був.
Він став на чолі роти,
Я на пароплав до фльоти
На матроські роботи.

І я дочасно загинув.
Ставрул лишивсь самотній.
Напиши листа, Ставруле.
Я не повернуся вже,
То нехай рідня не жде,
Не побачити їм мене.
Ой мої радощі
Там в Керчі на кладовищі,
У такі молоді роки!“

ВБИВСТВО БУЛІЯ [10])

(1906 р.)

Протягом цілого дня,
Одного недільного дня,
Думав самітний Булі, —
Вдягся пішов до збірні.
Збори скінчили діло,
Серце в Булі заболіло
З того кривдного діла.
Він пішов, а з ним Іван,
Там, де жив Хараулан,
В той дім, де судді пили,
В кубло ворожих оман.
Вороги, пройняті злом,
Ой, уб'ють його притьмом!
З ним розмову завели,
Йому горілки не дали,
Тут розсердили Булі,

Іван казав, — ходімо,
Булі казав — пождімо,
Іван взяв його і пішов.
Коло воріт у дворі
Накрили зверху Булі.
Він гадав, що жартома, —
Били міцно гуртома, —
Цілого нема ребра,
Лікувань на них нема.

ПРО ПОЧАТОК СВІТОВОЇ ВІЙНИ [11])

(1914 р.)

До Маріюполя до міста
Надійшла жахлива звістка,
Що Германія зірвалась,
З Австрією поєдналась,
Щоб Росію полонити,
Всю Росію овдовити.
Від столичного міста
Була салдатам звістка,
Телеграми скрізь дали:
„Пошвидше всі збирайтесь,
Аж ніяк не опирайтесь
Напався бо на нас
Наймiцніший ворог наш.
Свою родину залишіть,
Всі рушниці захопіть,
Залишайте справи всі,
Захопіть свої шаблі,
Не жалійте, вдаряйте,

Назад не тікайте,
Тримайтеся кріпко всі,
Щоб не раділи вороги.
Ворог багатий і міцний,
Він моторний і меткий,
Швидко морем він пішов,
Глядіть, щоб вас не обійшов.
З нас кожний спішив рушав, —
Голодну сім'ю лишав.
У сім'ї старі й малі,
Ранком повстають вони,
Драні і голодні всі.
Як виходять поза двір,
Чують різний поговір.
Про війну розмова йде,
Скільки скорботних сльози ллє!
Діти про батьків згадують,
Матерям своїм жаль дають.
Невже нам доля така!

ІЛСІВЕТ ХАРАМАН

Із складачів грецьких творів найдавніша з відомих тут є Ілсівет Хараман. Дочка Філіпа Харамана, з села Сартани. Ані рік її народження, ані рік її смерти мені не відомі. Відомо лише, що вона була одружена з Ф. Шпаком у селі Сартані. Єдиний записаний її твір є пісня „Про Йоркаса", що належить до початку або середини 60-тидесятих років, як і сама описана в ній подія. Здається, коли авторка цей твір складала вона була ще дівчиною.

ПІСНЯ ПРО ИОРКАСА [12])

(1860 або 1865 р.)

Немов не було недороду,
А Йоркові лихо було.
Налагодили гарби,
По збіжжя Йоркас рушив.
Проїхали пів шляху,

Знайшли якийсь чемодан.
Гадали — їхня доля,
А сталося безголов'я.
На берегах Муюша [13])
Їх догнали поняті,
Наздогнали обшукали,
Не знайшли нічого,
Записали імена,
До розправи потягли,
А з розправи у в'язницю, —
Рік їх мордували.
Йому стало невтерпець:
— „Хліб давали на фунти,
Виміряли воду.
По двору як водили,
Сім душ на ланцюгу,
На калюжу натрапляв,
Салдат тягнув за ланцюг,
Як я схилявся пити.
А у чоботи мені
Засипали вогню,
Вогню та цвяхів“.

Відвідувать ходили:
— „Привіт братові старшому!
Хай одвідує мене, —
Я не визволюсь відсіль,
Вже не буде вороття.
Хай відділить мою частку,
Хай відділить та продасть.
На шляху Шабан-хутра [14]),
Хай колодязь спорудить,

Моє ймення та пригоди
На нім нехай напише, —
Подорожні проминуть,
Стануть випити води,
Прочитавши напис скажуть:
„Це є Йоркова криниця“.
І мене згадають“.

Д. БГАДІЦА

(1850 — 1906)

Дем'ян Васильович Бгадіца народився в селі Сартані в селянській сім'ї. Дванадцяти років він залишився сиротою. Грецького письма він навчився в якогось Клапенка. Ще замолоду йому пощастило поїхати до Києва, завдяки тому, що там мав свою тютюнову крамницю його дядько (батьків брат). У Києві він служив „приказчиком" до тридцяти років. Пробувши певний час у місті він набув ширшого світогляду, багато дечому навчився. Аж на тридцятому році життя повертається він знову до с. Сартани й береться за хліборобство. В цей час він одружився з дівчиною Дарією Марковною Ксенофонтовою, що їй було тоді п'ятнадцять з половиною років.

В роках 1883-8 починається розселення с. Сартани й у дванадцяти верстах від нього утворюється нове село Македонія. Року 1888 сюди переселився й Д. Бгадіца. Як згадує його дружина, в той час тут було разом з ними дев'ять дворів.

Сім'я Д. Бгадіци тоді складалась з нього самого, його дружини та двох дітей. Дівчини Раї та хлопця Микити. Пізніше одна з його молодших дочок Катерина дістала в спадщину поетичний хист свого батька. В мене записана є її велика пісня на смерть своєї сестри Мілани.

Бувши громадською людиною Д. Бгадіца брав жваву участь у житті новозаснованої оселі. Це відбулося також у деяких його творах, як от „Поділ села Сартани", „Сатира на сільські порядки". Через те, що тоді в с. Македонії школи ще не було, він між іншим узимку навчав македонських дітей письму. Умер він у 1906 р.

Щодо творчости Д. Бгадіци, то докладно зібрати всі його твори не пощастило, а зшиток, де письменник їх записував, розгублено остаточно, бо його шматки довго ходили по руках і повертались у розірваному

вигляді або й зовсім пропадали. Про цей зшиток між іншим згадує поет Л. Ханахбей у своїх записках про свою мандрівку по грецьких селах з А. Попандопуло. Те, що зібрано з його творів, записано з уст осіб, що пам'ятають його твори напам'ять, почасти від членів сім'ї письменника, почасти сторонніх. Один вірш записано далеко від Македонії в селі Урзуфі. Лише один вірш я знайшла в писаному вигляді в паперах Л. Хонахбея, саме вірш, присвячений життю цього письменника.

Хронологічний порядок творчости Д. Бгадіци також важко усталити, крім деяких віршів, що написані на певні події. За переказом дружини письменника першу свою пісню „Про Букію Ґадзан" він написав, коли йому було вісімнадцять років, ц. т. біля 1868 р., а всі інші вона відносить на час після переселення до с. Македонії.

В цей період за перший твір його можна вважати пісню „Поділ села Сартани", а ця подія сталась приблизно в 1888-89 роках. Пісні, написані з приводу смерти різних осіб, можна було б застосувати до певних років, довідавшись, коли саме ці люди вмерли. Це

є пісні „На смерть Віктора Шпака", „На смерть Харитона Клафаса" (уривок), „На смерть Лізи Стефаніц". Приблизно 1902 р. писано (переробки старої грецької поеми „Жертва Авраама") „Прокинсь, Аврааме", „Авраам". До невідомого часу належать: „Різдвяна пісня", „Пісня Марії Шабан" (можна усталити рік також приблизно), „Освідчення цигана в коханні" (жартівлива), елегія „Часи пережиті...", „Сатира на сільські порядки". Щодо пісні „Про життя Леона Хонахбея" (грецького письменника), то можна сказати, щовін її написав між 1901—1906 рр., тому, що руйнація майна Л. Хонахбея, згадана в цій пісні, сталась року 1901, а року 1906 Д. Бгадіца вмер.

З цих пісень подаємо в перекладі такі: „Про Букію Ґадзан", „Плач Сарри" (з поеми „Прокинсь, Аврааме"), „Сатира на сільські порядки", „Про життя Л. Хонахбея", елегію „Часи пережиті".

Дем'янові Бгадіци приписують ще пісню „Про першу некрутчину", але перевірити це з певніших джерел поки не довелось, а тому цю пісню покищо подаємо в першому розділі.

ПРО БУКІЮ ҐАДЗАН [15])

(Біля 1868 р.)

Шану мала велику,
Як була маленька, —
Пестили мене, поки
Була жива ненька.
Мене зростити дбали
Деревцем принадним, —
Тепер самітна стала,
Утопити ладні.
За горілки чарчину
Отруїти раді,—
Продали сиротину,
Не мавши поради.
Розхвалювали самі ж
Тітки його власні:
— „Вроду бог йому надав,
На весь світ він красень.
Як коштовний камінь,
В темноті світить він, —
Вродливий та чорнявий,
І ти красуня з ним“.
Хоч силоміць віддайте,
Згодна я не буду,
Хоч мене ошукайте,
Розлуку здобуду.
Вирвали в мене згоду
З великим змаганням,
Хвалена ж його врода—
Все фарби оманні.

Негайно їм дарунки
Заслала додому, —
Винуватили мене
Через цю відмову.
Закликали до збірні,
Дорікали втрати.
Не я винна, — лише ті,
Хто хотів віддати.
П'ятнадцять карбованців
Сама потратила, —
За гулянку вважаю,
Що мене сватали.
Раз я йому не личу,
Мене не приточать, —
Йому я щастя зичу
Одружусь з ким хочу.

ПОДІЛ СЕЛА САРТАНИ [16])

(1887—1896 р.)

Слухайте, щоб не забули,
Про часи, що минули.
Як Сартана розселялась,
Яка там сварка сталась.
Прикростей багато мали,
І гострих слів чимало,
Чимало отруйних скорбот,
І прикростей і турбот.
На своїм місці Сартана
Цілих сто років прожила,

Життя здалось їм негаразд, —
Почали ділитись враз.
І тридцять ось господарів
Осіли посеред степів.
Захвилювалась Сартана, —
Заздрість їм з думок не йшла.
В злодумній впертій боротьбі
Усі зробились вороги.
Тут брат на брата і село
Одне на одне враз пішло.
Так сила диких почуттів
З'явилась у друзів братів.

САТИРА НА СІЛЬСЬКІ ПОРЯДКИ [17])

Ви цілі ночі блищете,
Планети ясні,
З темного неба глядете
На всі діла мутні.
Скажіть-но, що ви бачили,
Помітили в світах,
Що чули, що трапилось
По темних ночах?
Чи бачили, як злодії
Сім комор сточили,
Варта ж не була не чула
Висипалась мирно?
Хай це ви недобачили,
Бо то були сільські,
Хоч у попа б доглянули,
То ж не були людські.

І це ви не добачили,
Не чули, не знали,
Коли свиню уводили,
Як вона вищала?
І старосту не бачили, —
Сумом перенятий
Міркував про справи кепські,
Як їх уладнати:
Багато статтів забував
Вписать у вхідні,
Але багато підганяв
Подвійно в вихідні.
Вночі пізно на великдень,
Чи були вам знані,
Як тинялись піп, дяк, титар
Обійнявшись п'яні.
У них очі помутніли,
Язики були німі,
У ногах не мали сили,
Співали сидючи.
А ти, вітре, нечепуро,
Сморід де міг взяти?
Ти на кого сподівався
Щоб його сховати?
В нас, — ти знаєш, — суворого
Санітара нема,
А все ж ми не кидаємо
Де попало сміття.
Чи ви не чули, що казав
Той перший багатій,
Що коло старшини стояв,
Як той в збірні сидів.

Чи часом старшину навчав
Гримнути де й як,
А той надію подавав
Робить під його смак.
І це ви не добачили,
Планети блискучі,
Чи може незрозуміли
Не кажете рішучо.
А ти, місяцю золотий,
Не бачив що ночі,
Як вповноважені пили
Горілку охоче?
Про землю вони не дбали
Поділити вірно,
Землеміру довіряли,
Що їх поїв надмірно.
Таких він і потрібував,
Хвалив їх багато,
А сам про тисячі все дбав,
Щоб їх нахапати.
Все це бачив ти, місяцю,
Великим своїм оком,
А що не сказав нікому —
Вина твоя глибока.

ПЛАЧ САРРИ

(ІЗ ПОЕМИ „ПРОКИНСЬ, АВРААМЕ“ *)

(Біля 1902 р.)

„Де слів знайти голосити,
І де для ридання сліз?

Моє величезне горе,
Хто б його переніс?
Як власні нирки й легені,
Улюблений мій сину,
Ти був мені найдорожче, —
Під серцем тебе носила.
Він для мене сонця світло,
Він — моє дихання,
Нехай краще я осліпну,
Ніж візьмуть на заклання.

Нехай бог мій спокій знищить
Багатств позбавить мене,
Нехай недороди надішле,
І напасті всі нажене.

Нехай дороге здоров'я
Згасять рани, хвороби,
Нехай ізведе все тіло,
Нехай хворію роки.

І коли в труні поляжу,
Заснувши так навіки,
Лиш голос сина вчути,
Й я можу знов ожити.

Оскільки страшна геєна,
Де виром кипить смола,
Вона легша мого горя
Поруч з горем моїм мала.

Спиш, сину, з усміхом уві сні
На білих простиралах,
Невжеж не сниш, яка мені
Важка туга припала?

Спи, сину, не прокидайся,
Прийшла тебе будити,
Куди тебе надішлю
Ти вставши не запитуй.
Нехай ранком сонце не зійде
Для людей та природи.
Нехай все живе здивує,
Твоя дивна нагода.
Язик німіє при думці,
Яка доля йде страшна, —
Я скорботна сил не маю,
Скінчити свої слова.
Почувши це, — яка мати
Тебе б не пожаліла,
Як же може та стерпіти,
Що молоком живила.
Хвороби твої стерпіла,
Не знала спокою,
Вдень і вночі колисала,
Клопоталась тобою.
На нечувану погибель
Прийшла тебе послати, —
Від огню та від ножа
Не зможу врятувати.

ПРО ЖИТТЯ Л. ХОНАХБЕЯ [19])

(Біля 1901 р.)

Так вислухайте всі ви
Про що ітиме мова, —
Це є скорботна пісня
Про життя Леона.

Це пише один з друзів,
Та сльози ревно ллє, —
Знов заховалось сонце
Леона Хонахбе.
Сумним його зустрів я,
Мов грім його вразив,
І на мої питання
Він ось що оповів:
„Народився я нещасний
У бідній хатині,
Та моїй зірці згаснуть
Знов судилось нині.
Багато натрудився
В злиденнім хазяйстві,
Чимало бідував я
У раннім юнацтві,
Обідраний та босий,
Бідував завсіди,
Здебільшого голодний,
Сирота та злидень.
У грудях заховав я
Мого серця рани, —
Завжди жартами гасив
Свій біль безнастанний.
Хто виявити горе
Не хоче нікому,
Хоч він зовні рожевий, —
Огонь горить у ньому.
Я рушив у чужину,
Свій спокій знайти, —
Було благословенство
Дане з неба мені.

Мій дім на дві крамниці
У місті пишався,
А у дворі в хлібницях
Збіжжя приймав я.
Коли відкрив контору,
Я взяв собі патент,
З тим моя зірка згасла,
То був нещасний мент.
Пішла втрата на втраті.
Вороги ж готові, —
Накинулись на збіжжя,
З'їли всі будови.
Моє все господарство,
Дорогі будівлі, —
Другу свою молодість
На вас загубив я!
Нехай прокляті небом
Ті вороги мої,
Щоб голодних з торбами
Їх бачити мені.
Коли помщусь, то хліба
Їм дасть рука моя, —
Нехай тоді умру я,
Згасне моє ім'я.
О, боже, чому відняв ти
Серця мого спокій,
Мені лишив скорботи
В немолоді роки.
Скорботи зворушились,
Знайшли мене на волі, —
На п'ятдесятім році
Знов повстали болі.

* * *[21])

Де ви часи пережиті,
Невже не повернетесь,
Щоб ізнов розвеселити,
Як колись — тепер мене?
Моє серце колись було
Неначе сонце ясне, —
Повкривали хмари його, —
Темне воно й сумне.
Так знищу ж те сподівання,
Щоб серцю проясніти.
Такий, як я безталанний,
Чи є ще хто на світі?

Л. ХОНАХБЕЙ *)

(1853 — 1918)

Ливонс (Леон) Хонахбей або Балджи народився 1853 року 22 вересня в селі Сартані. Батько його Атанас Хонахбей належав до найбідніших селян. У Леона був ще старший брат Іван та дві старші сестри Івдутія та Катерина. Коли йому було сім років, померли його батьки, один за одним, в один рік, і йому зараз же довелося піти в найми. В школі йому не пощастило бути, але письму він навчився згодом, як оповідають, самотужки. Мандруючи наймитом по різних селах, де жили греки, що розмовляли турецькою та „еллінською“ *) мовами, він навчився цих мов. Це знання дало йому можливість вивчити багато пісень, що зложені цими мовами. Одного Ашік Гаріба **) він знав двадцять дві пісні. Сам Хонахбей був ще замолоду відомий, як добрий співак, його оригінальна вдача та його твори користуються значною популярністю серед грецького населення Маріюпільщини, про нього згадують з великою пошаною й подивом, називаючи його ο μὲγας παλὶκαρος (ц. т. „великий палікар“).

Більшість його творів писані грецькою народньою мовою Маріюпільщини, але знаючи ще й турецьку та „еллінську“ мови він дещо написав і цими мовами.

Творчість Л. Хонахбея тісно зв'язана з місцевим життям і має в значній мірі автобіо-

---

*) Виклад його життєпису, що подається тут, писано на підставі, поперше, його творів, а саме пісень та п'єси, що мають автобіографічний характер, подруге, на підставі матеріялів здобутих від його приятеля Х. Д. Папуша та інших осіб, що його знали.

*) Ц. т. мовою закордонних греків.

**) Ашік Гаріба Л. Хонахбей згадує в своїй п'єсі, знаходячи подібність між своїм життям та життям цього східнього героя. За місцевими грецькими оповіданнями Ашік Гаріб був закоханий у дочку везира, але, бувши бідним, поїхав у далекі краї заробляти грошей. Він повернувся в ту ніч, коли в неї справляли дівич-вечір. Як каже Л. Хонахбей, А. Гаріб склав 70 пісень.

графічний характер. В 16-17 років він складав сатиричні та жартівливі епіграми. Приблизно в цьому віці він почав складати свої перші пісні. Принаймні, перша мені відома пісня була зложена в 1870 р. (коли йому було 17 років) з приводу його від'їзду на чужину. В цей час, через важкі економічні обставини та нелади з місцевою сартанською владою, яку він дуже вдало й гостро висміював, Леон був змушений поїхати на заробітки до Чорномор'я. В тих краях Хонахбей, як він сам каже, сподівався пробути „7 років", але життя йому там не сподобалось і через якихось півроку він вертається назад до Маріюполя. Тут він звернувся до свого родича Ямандн, щоб той дав йому якусь працю. Одначе той відмовив Леонові в цьому, посилаючись на те, що він малописьменний. Тоді з Маріюполя Леон Хонахбей знов повертається до Сартани. Це село притягло його до себе, як його батьківщина, а ще більш тим, що там жила одна дівчина, що відограла в його житті величезну ролю. За словами одного з його приятелів, Хонахбей покохався з нею 18-ти років, але з деяких його пісень, а також з його п'єси, можна бачити, що це

кохання почалось раніше. Ця дівчина була подруга та сусідка його племінниці й звали її Марія Кушкош. Але Леону не пощастило одружитися з нею, бо її силоміць віддано заміж за сина багатія на все село, Бориса Лафазана. Перед її весіллям, щоб ізолювати Леона, місцеві заправили-багатії з дідом Бориса на чолі, добре напившись, покликали Леона до волости, побили його до крови й засадили в холодну.

Ця подія справила на вразливу психіку Леона глибоке враження й змальована в його автобіографічній п'єсі. Кохання його до Марії перейняло все його життя до старих років, і образ цих двох закоханих уславився й зробився широко відомий через його пісні. Один цикл його пісень так і носить загальну назву „Марія" або „Леон".

1874 р. був пам'ятний у грецькій окрузі першим військовим призовом *). Місцева влада, через те, що Леон не переставав висміювати її, записала його на призов, хоч йому

---

*) На протязі 100 років перед цим греки були звільнені від набору на підставі грамоти Катерини II (див. прим. 8).

йти не належало *). Проте, Л. Хонахбею пощастило дістати „великий жереб“ і визволитись.

З цього часу починається нова епоха в його житті, початок його збагачення та його банкротства. Незабаром він надовго переселяється до Маріюполя. За своїми записами він дає змогу вирахувати рік і день цього переселення саме 1875 р. 1(14) липня, день, що він його згодом специяльно святкував.

В цей час на Україні та на Маріюпільщині широко розгортається торгівля збіжжям через порти, зокрема, через Маріюпільський. Торгівля ця знаходиться в руках великих спекулянтів, а грецькі заможні селянські маси втягуються в цю торгівлю, як постачальники збіжжя. Потрапивши в оточення визискувачів, приймаючи участь у торгівлі збіжжям, Л. Хонахбей одначе не міг бути тим жорстоким жадливим крамарем, щоб оббирати людей та конкорувати з іншими крамарями. Через це він швидко терпить крах.

Після того, як Хонахбей визволився від

*) Л. Хонахбей доходив 21 року 23 вересня 1874 р. З двох пісень, присвячених першому наборові, видно, що призов оголошено 15 березня. Отже, дійсно тоді Хонахбеєві 21 рік ще не вийшов.

військового набору, він найнявся до одного маріюпільського купця, закупщика збіжжя, на ймення Гофф. У цього купця Леон спершу на протязі шести місяців возив воду, а далі Гофф наставив його доглядачем у дворі й надсилав на вигон закликати селян, що везли збіжжя. Далі Гофф уже надсилає Леона по селах закуповувати збіжжя до міста й установлює йому платню сімсот карбованців на рік. Коли Хонахбей під той час навчився письму та рахунку, то той його родич, Яманди, що він до нього звертався колись, шукаючи праці, бачачи його успіхи, подарував йому корчму. Але Леон не захотів у ній працювати, через те, що ця праця була йому не по душі, й поставив до цієї корчми торгувати іншого, а сам навідувався туди лише іноді, продовжуючи служити в Гоффа, як і раніш. Одного разу, коли Леон сидів зі своїм другом Стеляном Хараман у тій корчмі, цей звернув його увагу на сидіну його в волоссі. На це Хонахбей сказав йому:

„Ти ж пам'ятаєш мою пісню, де я співаю:

Οςυπνα ξμυνεςο τ'Μαρια
Θα ςπριςνι τα μαλιαμ
(„Поки забуду Марію
Моє волосся побіліє“).

„Ось зараз, Стеляне, я вийду на вулицю й першу дівчину, що зустріну, ота й буде моя доля, вона буде моєю дружиною“.—Леон вийшов. На вулиці якась дівчина торгувала бубликами. Він підійшов до неї й запитав, як її звати й відкіля вона. Дівчина йому розповіла, що походить вона з Полтавської губерні, Кобеляцького повіту, села Новосанжарівка, що ймення її Уля. Хонахбей запитав її, чи не кохається вона з кимнебудь, чи вона може з ним одружитись. Так він і одружився з цією дівчиною. Це було 1890 р., коли йому було 37 років.

Дружина його працювала в корчмі, а він продовжував служити в Гоффа. Тим часом на ті гроші, що Хонахбей заробив у Гоффа, він збудував собі дім з двома крамницями. Але й тут він не схотів сам торгувати, а знайшов одного дуже бідного чоловіка й поставив його на цю працю. Одначе цей не виправдав його надії, розпродав увесь крам без рахунків, не даючи відчитів.

У Леона гроші закінчились, він заклав у банку свій дім і взяв три тисячі карбованців. Але повернути ці гроші він не зміг, року 1901 все його майно було продане на

торгу і він лишився бідаком, яким і був. Кілька віршів, що присвячені його банкротству, перейняті фаталістично-філософським настроєм: „Ιβρις ναμι χ ςςερις χαςις ναμι κλεις“ „Знайшов не радій, загубив не плач“.

Після свого банкротства, коли у Леона нічого вже не було, він знову стає служити, але й тут не залишає по змозі допомагати бідним грішми та годуючи їх у себе. Він любив та піклувався про кожну живу істоту, кожну тварину. Дітей у нього не було.

За те, що Леон був дуже добрий, один з його племінників пожалкував його й дав йому трохи грошей. На ці гроші Хонахбей збудував собі маленьку хатку, вкриту землею, де торгував вугіллям. Тим і жив. Року 1915 вмерла його дружина. Бувши вже старим, він для своїх років був ще дуже бадьорий.

Прийшла до нього смерть несподівано, „Θανατος αφανιτος“ „смерть невидима“.

Про це оповідають так: у серпні місяці 1918 р. Л. Хонахбей захворів на шлунок і його одвезли в лікарню. Лікар побачив, що йому тремтіли руки й вирішив, що в нього холера. Але це, як кажуть, було помилково,

тому, що руки йому тремтіли вже декілька років. Одначе, щоб його хвороба не перейшла на інших, Хонахбея нібито отруєно.

Поховано його на маріюпільському кладовищі.

Твори Л. Хонахбея зберіглись у рукописах, що знаходяться в приватніх руках Ів. Як. Шиманського. Потрапили вони до нього таким чином: Л. Хонахбей після смерти своєї дружини, що вмерла 1915 р., під кінець свого життя жив з Марією Семішкуровою. Ось від неї його рукописи перейшли до Ів. Як. Шиманського, що до останнього часу жив у колишній хатці Л. Хонахбея, на базарній площі завода ім. Ільїча. На великий жаль від нього здобути ці рукописи не пощастило. Було б доконче потрібно, щоб їх придбала якась установа, наприклад, Маріюпільський Краєвий Музей.

Хоча пісні Л. Хонахбея поширені й багатьом відомі, одначе я не записувала їх з усної традиції, а використала оригінали, що я їх мала в руках у 1926 р. на протязі трьох днів по кілька годин у кол. хатці Л. Хонахбея за дозволом Ів. Як. Шиманського. Я скопіювала його п'єсу, вісім пісень „Про Марію та

Леона", „Сім пісень про самого себе" *) й ще декілька других пісень про інших осіб; його прозовий уривок „Мандрівка по грецьких селах Маріюп. повіту проф. Аф. Ів. Попандопуло та Л. Аф. Хонахбея" та деякі інші матеріяли.

Твори Л. Х. переважно всі датовані. З усіх мені відомих пісень перша його пісня — „На чужину", що датована 1870 р., коли автору було 17 років. Далі хронологічно пісні йдуть у такому порядкові: „Перше кохання у Хонахбеїв" **) магазі ***) — 1870 р.; „Пісня старостам (співає Марія)" — 1871 р.; „Пісня Марії, коли вона хотіла добитись розлуки" — 1872 р.; „Після одруження Марії" — 1873 р.; „Марія — втіха" (Μαρια παργυρια) — 1874 р.; „Після одруження в домі чоловіка" — 1874 р. Пісня під пізнішою назвою „Коли прийшла з чоловіком (до Леона) брати в борг гроші" — 1877 р. ****)

*) Власно в рукописі їх всього шість і то одна належить Д. Бгадіці (див. далі).

**) Дядька Леона.

***) „Магазі" — зветься невеличка літня хатка у дворі, де варять, обідають тощо.

****) Ця пісня входить у останню дію п'єси, але рік, що ним датовано цю пісню, не відповідає рокам, коли відбувається ця дія в п'єсі. Отже, ця назва є не інакше, як пізніший додаток до цієї пісні.

Ці вісім пісень Хонахбей об'єднав у цикл пісень „Про Леона та Марію". Дальші сім пісень об'єднано в цикл „Про Леона", ц. т. лише про нього самого. Перед піснями другого циклу написано його п'єсу. Вона є ніби розвиток його восьми пісень першого циклу. Усталити точно рік, коли цю п'єсу написано, важко. Описані в ній події відбуваються на початку 1871 р., а остання дія, за словами самого письменника, відбувається через сім років після того, як він переїхав жити до м. Маріюполя, ц. т. 1882 р. Можна гадати, що п'єсу й написано незабаром після цього. В тій же останній дії Леон запрошує Марію піти подивитись на „Наталку Полтавку", кажучи, що ця п'єса подібна до їхньої історії, і що він, побачивши її одного разу, від плачу не міг очей відкрити. Мабуть, що „Наталка Полтавка" і навела його на думку написати власну п'єсу. Отже, Хонахбей написав її мабуть незабаром після того, як він побачив „Наталку Полтавку" на сцені, ц. т. десь біля 1882 року.

До другого циклу пісень Л. Хонахбей зараховує також і пісню Д. Бгадіци „Про життя Л. Хонахбея", відзначаючи, хто саме її автор.

З його власних пісень перша пісня другого циклу є „Банкротство Л. Хонахбея (остаточний загин)" — 1900—1901 р.; далі йдуть: „Повідомлення з Таганрозького Округового Суду"; „Бог прокляття надіслав..."; „Е, маре, облудний світ" — 23 серпня 1903 р.; „Ре, коли в душі огонь горить" — 30 серпня 1903 р. До жартівливих пісень належать: „Коли я був маленький" — 1903 р.; „Хорова пісня з імен" — 22 грудня 1903 р. Врешті відзначимо: „Некролог Віктора Шпака" — 24 березня 1904 р.; „Пісня про Петра Авраамовича Хартахая взята з „образу" його життя", турецькою мовою — серпень 1904 р.; „Драматичний некролог Костянтина Мадин", турецькою мовою — 20 грудня 1906 р.

До 1902 року належить його прозовий уривок: „Мандрівка по грецьких селах проф. А. Ів. Попандопуло". З пісень недатованих зазначимо „Хорову пісню з жартів". Ще єсть дві пісні, які начебто належать Л. Хонахбеєві, але в його рукописах їх не знайдено. Одну з них я списала зі зшитка П. Ів. Стрегла в Маріюполі. У цьому зшиткові, поруч ряда інших грецьких пісень, міститься пісня під назвою: „Ця пісня посвячена небіжчикам

Мадиновим Костянтину та Єлені", а під нею є напис: „склав Л. Хонахбей". Друга пісня, що її приписують Л. Хонахбеєві, є подана вище пісня „Загин Тіракоса".

ГРЕЦЬКА П'ЄСА [21])

(1882 р.)

ДІЙОВІ ОСОБИ

Марія Кушкош — 15 років. Середнього зросту, огрядна, темнорусява.

Леонс Хонахбей—18 р. Вище середнього зросту. Ручий хлопець. Маріїн коханець.

Аліксандра Хонахбей — 18 років. Середнього зросту, огрядна, Маріїна подруга.

Івдутія Кушкош — 20 років. Маріїна сестра. Середнього зросту, огрядна.

Андон Іллічс — 35 років. Низького зросту. Освічений. Маріїн брат.

Кушкош та Кушкошева — по 60 років. Низенького зросту.

Барис Лафазанс — 23 років. Низенький, темновидий хлопець. Маріїн наречений.

Мколас — Барисів батько, 45 років.

Васілія — Мати Бариса, 40 років. Гарна з себе гладка жінка.

Сам старий Лафазанс — 75 років, їхній дід. Високий, грізний, бадьорий дід. На одну ногу шкандибає.

Два старости. Шафери. 10 душ дівчат. 10 душ хлопців. Старшина та сільський староста.

ПЕРША ДІЯ

Хата Пилипа Хонахбея [22]) укрита очеретом. В хаті на полу біля вікна сидять Марія та Аліксандра й вишивають на кросна.

Марія каже: Я чула, що ваш Леонс хоче поїхати на заробітки до Кавказу. Він тобі нічого не каже.

Аліксандра [23]). Хто може знати краще за тебе, а питаєш мене... Ти до вподоби багатим хлопцям... Твій брат хоче віддати тебе за якогось багатія.

Марія. Ах, шкода хлопця, тільки він і розважав дівчат. Коли він співає, то всі люди плачуть, коли він каже жарти, всі регочуться Я б завжди біля нього сиділа й тільки б у вічі йому дивилась.

Аліксандра. Чимало хто хоче впасти в око нашому Леонсові, його й жінки люблять. Але на чужину він іде тільки задля тебе.

Марія. Ах, люба Аліксандро, скажи йому,— хай не іде. Я його не проміняю не тільки на сільське багатство, а й на міські мільйони. Якщо він поїде, коли ж він повернеться й мене звеселить.

Аліксандра. Ти ж співаєш його пісню, а коли повернеться не знаєш. Там він каже:

„Ой іще ж я малий
Сім років прохожу“.

Він твого брата багато обіймав і цілував, багато плакав та благав його, але слова його пропали марно. Твій брат, Андон, йому сказав: „Ти, хлопче мій, ще молодий, їдь на заробітки“. Тому він тепер і поїде.

Марія заплакала, похилилась на кросна. Вони побачили з вікна, що йде Леонс.

Аліксандра. Ось і наш Леонс іде. Тепер, якщо любиш його, скажи йому, хай не їде.

Марія глянула, побачила його, зітерла свої сльози, оправилась, усміхнулась і знову вишиває. Відчиняються двері і входить до хати Леонс. Він усміхаючись каже [24]):

Добридень вам, квітоньки.
Чому ви не співаєте.
Ось я від'їздю, дівчатка,
Ви мене не забувайте.

Привітався з Аліксандрою за руку, потім з Марією, і не випускаючи її руки, стоїть біля неї й каже:

Здавна кохаю,
Я оцю небогу,
В серці маю її
Солодшую меду.
Оченята твої плачуть,
Ой, люба Маріє,

Чи не хоче твоє серденько
Від мене розваги.
На світі той щасливий,
Хто тихо життя проводить,
Хто не знає кохання
Не плаче, не зідхає.

Марія заплакала й нахилилась на кросна.

Леонс. Ага, ось коли я зрозумів, що ти подібна до мене. І ти маєш мою вдачу. Чи може хочеш убратись молодою та заздалегідь вчишся плакати. Ось, як підеш до Лафазанів, і невчена плакатимеш.

Входять до хати сусідські дівчата, хлопці й Барис з ними. Це коротенький смуглявий хлопець у старому кожусі та в величезній шапці. Він сів біля дверей. Хлопці й дівчата розмовляють та сміються. Вони взялись у танок та співають пісню про від'їзд Леонса [25]).

Ой, якщо тепер поїду,
Щож зі мною пригодиться:
Де ж я вечерюватиму?
Де ж ранкуватиму?
Де ж я наймуся?
Які простори обійду?
Чи чабаном, чи конарем,
Чи крамарем, чи шинкарем.
Де б не було наймуся.
Не хочу я на чужину!
Ой все ж таки поїду.
Ой іще ж я молодий,

Прохожу сім років.
Сім років прохожу,
Матиму двадцять п'ять років.
Що в сім років зароблю
На те палац збудую,
Кіш овець придбаю
Куплю коня, мов птаха,
Сідло змайструю
Зі срібними стременами,
З золотими лучками
Тоді повернусь до села
І все ж візьму Машу.

Леонс. Дозвольте проспівати вам пісню, якої ще й сам не чув. Кажи й ти, Маріє. Ти її знаєш.

Марія. Не чув її, а відкіля ж ти її знаєш.

Леонс почав співати й імпровізуючи каже. Всі приказують за ним:

Двері в них розчинились,
Марія вишиває та плаче,
Леонс ввійшов до хати,
Він усміхаючись каже:
Добридень вам квітоньки,
Чому ви не співаєте?
Ось я від'їздю, дівчатка,
Ви мене не забувайте.
Я палко кохаю
Ой оцю небогу,
В серці її маю
Солодшую меду.

Оченятка твої плачуть,
Ой, люба Маріє.
Чи хоче твоє серденько
Від мене розваги?

Марія. Із цього вже пісню склав.

Леонса обступив плач, він [понизив свій голос. Марія також заплакала і вийшла з танку. Хлопці й дівчата засмутились і посідали.

Один з хлопців каже Барисові: Чому ти не йдеш танцювати. Чого ж ти сидиш, як дува [26].

Барис усміхнувся, дивиться на шапку й каже: Я пісень не знаю.

Другий з хлопців. Тоді встань потанцюй „бугданку" [27].

Барис. У вас і сопілки немає.

Хлопець. Ось я гратиму на качалці. Взявши качалку грає [28]). Барис устав, протанцював трішки, пожартував і пішов до виходу.

Один з хлопців. Чого ж ти уходиш, невжеж гною ще не позбирав?

Барис. Я гній з загороди вже позбирав,— залишилось тільки в сараї та кінський.

Хлопці розсміялись. Барис вийшов. Леонс усміхнувсь. Марія зідхнула.

Один з хлопців. На тобі! Сам, як „дува", а скотини багато. Чию долю візьмеш [29])?

Другий з хлопців. Це не доля, а палкарусін [30]). А яким славетним удаманом [31]) був їхній дід.

Ходив по Кубані вісімнадцять років, і він то те все й заробив. Якщо він поляже, вони і чарухів [32]) не знайдуть. Скільки приходить з череди, стільки й загоняють, без ліку. Скільки вони мають волів, скільки корів, коней та овець — самі не знають.

Хлопець. А тепер їдь, чи заробиш? Ти думаєш, що тепер ті ж давні степи без меж.

Леонс, зідхнувши. Якщо тепер поїду, чи повернусь коли в ці краї. Чи побачусь з вами ще, чи може зроблюсь казкою й тільки піснями моїми будете мене скрізь згадувати, подібно до Аші Гаріпа. О, по скількох країнах та скільки сотен років будуть їх співати та згадувати мене?

Індутія входить. Добридень вам хлопчаки— березневі північчки. Попривітавшись з Леонсом за руку, обійняла його та поцілувала.

Леонс. Ти повинна була б сказати:

„Добридень, пташенятка,
Всі ви хороші,
Тільки одного з вас
Унесе шуліка".

Леонс, випустивши її руку, продовжує:

„Найкраща ягода
На дереві ніколи не доспіває,
І якщо промине її ґава,
То вітром потрусить“.

Івдутія каже до Марії. Андон надіслав мене, щоб ти пішла зі мною додому.

Марія зрозуміла, чого брат її кличе, заплакала та зблідла на обличчя.

Леонс, схвилювавшись, почав казати до Марії. Цією ніччю від Лафазанів прийдуть старости, ти визволитись не зможеш. Сім'я ваша тебе віддасть. Багато ти мук побачиш, серце твоє з'їдять. Ти визволитись не зможеш. Цією ніччю тебе візьмуть.

Марія. Я оце вночі як почну хреститись у нашому запічку! О таке,— Лафазанс Мколас буде моїм свекром!

Хлопці й дівчата всі засміялись. Марія та Леонс крізь плач усміхнулись.

Марія. Якщо мене й повісять, я згоди не дам.

Обійнялись, поцілувались і всі вийшли [33]).

ДРУГА ДІЯ

Хата Іллі Кушкоша, вкрита очеретом. Марія в запічку. Івдутія упорядковує кімнату. Дід та бабуся сидять перед пічкою. Андон Іллічс добре одягнений сидить за столом. Чекають на старостів. Розчинились двері, старости ввійшли до хати, у білих кожухах, у величезних шапках та з ціпками. Стали біля дверей. Зняли шапки та стоять

Кушкоші заметушились.

Старости вітаються. Добрий вечір Андон Ліювич, що пробляєте, чи здорові.

Андон Іллічс [34]). Просимо та ще й просимо. Здорові, слава богові. Що ви пробляєте, добродії, чи здорові?

А. І. Л. [35]) Будьте ласкаві, проходьте сюди.

Старости. Та й це ж місце ваше. Поклали свої шапки на ціпках. Здорові, слава богові за здоров'я.

Старости підходять до діда. Що ви пробляєте хартлар [36]). Чи здорові ще. Е-е, вже постаріли, оце ще найменшу дочку засватайте-повінчайте, виведіть її в люди [37]), а тоді, якщо й помрете, то нічого.

Дід. І ми ж того бажаємо. Звичайно, не будемо нівечити долю нашої дочки. Що ж, краще цього знайдемо. Чи царенко до наших дверей прийде. Поки живі, здорові влаштуємо й її.

Мати її [38]). Місце гарне, люди гарні та добрі, багаті, але...

Андон Іллічс. Ге, що але?.. Що за але... може бути? Будьте ласкаві, добродії, сідайте.

Старости посідали.

Андон Ілліча питає їх. З вашої ласки скажіть нам, добродії, з чим добрим до нас завітали?

Староста. Найбагатший, найповажніший добродій, найбільший у всьому селі — Лафазанс Василь зволів та вподобав зробити вас своїм сватом. Коли побажаєте та вподобаєте, будьте ласкаві прийміть дарунок[39]). Вийняв з-за пазухи одну шовкову хустку з вузлом і поклав на стіл. Усі мовчать.

Маріїна мати. Місце гарне й багаті, тільки хлопець у них занадто чорний. Марія не хоче, плаче. До того вона ще мала. Нехай залишиться на другий рік.

Івдутія. Чого ж ви залишаєте на другий рік, на другий рік він побіліє? Марія за нього не піде ні на другій ані на третій рік. Хіба що буде страшний суд. Він такий чорний, як той „Куртали", що торгує ситами. Оце пара.

Андон Ілліча. Сніг також білий, але його обсідають собаки. Ти розійшлась, побралась з ким хотіла, тепер ти мовчи. Це не твоє діло. Такий поважний добродій, з таким багатством, так вшанувати нас, а нам відкинути його дарунок, не виконати його бажання,

занапастити долю нашої дівчини, що бог їй надіслав. І від бога грішно й люди нас осміють.

Івдутія. Чого людям осміювати нас. Невже ж вони в нас питаються, коли хочуть сватати сь. На селі багато корів, соломи на кізяку. А ви, мовляв, хоч не хоч хай піде за нього. Багацько кізяку наробить.

Старости. Ні, Андон Ліюнович, ви покличте нашу невістку й нехай вона сама скаже.

Івдутія. Ба, вже й невісткою їм зробилась, тільки цього не вистачало.

Кушкошева показує на Івдутію. І її теж силоміць засватали. І-і скільки нам сорому довелось перетерпіти. Стала на розходження— ані „аги" не обминули, ані „башаги"[40]). Хараули[41]) своїм вчащанням проторували до нас шлях. І діда нашого взяли та замкнули, і волів наших продали та взяли за пеню. І, що ми перетерпіли поки визволились.

Кушкош сміючись. Ніч і я переночував у тюрмі. Шкода волів наших. Я за ними жалкую.

Брат[42]). Вона шалена. Вона нічого не боїться і нікого не соромиться. Коли три

хлопці взяли її бричкою та втекли з нею силоміць вінчати, то цілий тиждень держали її в хаті Корони. Коли ага її розпитував, вона йому з серцем відповідала.

Сестра[43]). Поки довезли мене до свого дому, я їх усіх подряпала. Впіймають облизня.

Брат. Марія лагідна. Вона рота має та язика не має. Вона в нас добра дівчина. Вона мене слухається. Брат кличе її. Маріє, дочко наша, йди-но сюди. Маріє, йди не бійсь. Підійди до мене, не соромся.

Марія подумала, що якщо вийде по-доброму, то брат пожалкує її. Прийшла, поцілувала старостам руки і стала коло брата.

Брат каже Марії. Ми твого лиха не бажаємо. Ми тебе не примушуємо, ти сама з радістю повинна взяти дарунок. Ти підштовхуєш свою долю, ти ще молода не розсудлива[44]), треба нас слухатись. Марія тремтить, мовчить і дивиться на брата. Коли взяти соромишся, я візьму, ти не плач. Марія почала плакати, тремтить і дивиться на брата, нічого не може вимовити, потемніло їй у очах.

Брат. „Вийду за нього“,— скажи, позакладало? Одно слово скажи: „Вийду за нього“. Скажи й піди.

Марія мовчить.

Брат. Скажи нам по-хорошому, чи згодишся? Знаю кого ти кохаєш, одначе за цього підеш. Ти Леонса забудь. Кохання їсти тобі не дасть, покохай цього й будеш господинею.

Марія.

Кохання я більше не маю,
Що мала все віддала
Разом із серцем.
Душу мою візьме бог,
Залишається тільки моє тіло,
І його, коли хоче, хай візьме він.

Марія стає на коліна, обіймає ноги брата й плачучи благає. Братіку, пожалкуй мене, рідненький визволь мене. Ти так любив мене й так жалів, що я ніколи, братіку, від тебе цього не чекала.

Івдутія заплакала й каже братові.

Якщо віддамо силоміць її,
Вона все життя поки житиме
Всіх нас проклинатиме.
Велика радість та веселощі
З Лафазановим багатством,—
Є що любити та кохати.

Тобі вже сорок років, чому ти не одружуєшся? Невже ж тут дівчат нема, що ти хочеш з міста взяти?

Кушкошева. Коли так уже не хоче, не силуйте її, не вражайте її серця, не нівечіть її.

Старости збираються уходити. Нехай залишиться на другу ніч. Наставте її по-доброму, може вона згодиться.

Братові зробилось прикро, він показує на Івдутію. Все це вона робить. Це вона й навчає її. Він гукає на Марію. Іди за піч! і мовчи, не плач!

Кушкош. Я візьму цурупалок і зараз тебе навчу. От антихристові діти! Нікого не слухаються!

Марія пішла за піч.

Брат каже до старостів. Будь ласка, сідайте, добродії. Я сам прийму дарунок, гріх нехай буде на моїй шиї.—Протягнув руку, взяв дарунок, розв'язав, подививсь у середину, поклав на стіл та й каже до матері — засвітіть кадило та декілька свічок. Отакі всі шалені наші дівчата. Забудь ти сина Хонахбея. Викинь Леонса з думок. З того, що він чепуриться та причісується,— господарем не буде. Він ніколи не працює, він чепіги плуга не тримав, волів за налигач не водив, з гноєм ніколи не поравсь, він не косить і не в'яже, ані ми, ані життя наше, нічого йому не до вподоби. Він до нас не

підходить, і до того незабаром уїздить. Ти це знаєш краще за мене.

Кушкошева встала, засвітила кадило та свічки й поставила трапез [45]). Старости дістали пляшку горілки. Андон Іллічс також приніс пляшку. Піднялись усі, перехристились, дехто став на коліна. Повіншували один одного [46]).

Андон Іллічс частує свого батька.

Кушкош. Многі літа, світло очам нашим, зістарітись вам у старостах.— Підняв чарку, випив. Кушкошева також випила. Далі він частує старостів.

Староста. Многі літа, нехай старіються укупі. Віншуємо з розвішеними [47]). Підняв, випив.

Андон Іллічс підняв чарку. Хай будуть многі літа, прославлені та благословенні, бог та св. матір хай приведуть на все добре. Щасливо.— Підняв чарку та випив.

Старости напились, сп'яніли і почали співати разом удвох. Один грецькою, а другий руською [48]) мовою.

Ер, три дні засватаним був —
У салдати пішов.
Ер, мав служити 30 днів —
Служив 30 років.

Другий староста.

Пустой, пустой, молода дівчина,
Дай куня вуда,
Ой, ні могу я туять,
І куняка води дать,
Травая руса адівчина
Боса ножички щумлять [49]).

Один зі старостів. Андон Ліювичу, свате, нехай вийде й невістка наша проспіває нам якусь пісню. Андоне... свате...

Андон Іллічс. Добре, свату, добре. Брат кличе. Іди, Маріє, іди проспівай нам якоїбудь грецької пісні. Іди, наша добра дівчино. Іди, не соромсь.

Хоч не хоч, Марія вийшла, стала проти них і почала лише словами [50]):

Позаздріли нам пташкам,
Та нам пернатим, —
Ось же дивляться на нас
Усі людські очі.
Ви випивайте вино,
А ми отрути.
Не думали, що бог зламає
Тії наші крила.
Радійте ви з дітей своїх,
Лишіть мене жити,
Згасіть же ви свічки,
Візьміть назад дарунок.
Братіку, якщо я тобі сестра,
Ненько, якщо я тобі дочка,
Скажіть: „Так тобі судилось
По селах пустити славу" [5]).

Брат.

Правда, Леонс є палікарос,
Незабутньо ви покохались,
Щоб згадували вас,
Чимало пісень посклали.

Марія.

Чимало болючих, незабутніх слів...
На цьому блудному світі
Залишились наші голосіння.

Марія розплакалась. У брата серце взялось тугою.

Брат. Облиш, дівчино моя, не плач. Бідність примусила мене розбити твоє серце. Цей хлопець багатий. День і ніч працює. Навіть їсти немає часу. Не миється, ані зачісується... І ти будеш господинею.

Марія.

Без радости господинею
Неможна ніколи бути.
Буду живим мерцем
З великою раною.

Староста. Е-е вони ще молоді. Вони ще малі. Оце, як він почне захожувати... [52])

ТРЕТЯ ДІЯ

Брат каже Леонсові. Також і тобі таке щастя, мій хлопче.

Леонс. Нехай того не трапиться, чого я не бажаю. До Марії:

Ой люба Маріє,
Ти стільки болі мені дала,
Ти в моє серце
Чимало цвяхів вбила.
Ніколи не забуду,
Люба Маріє,

Що з'їли твоє серце
Дикі звірі.
Хочеш візьми багатство,
Та живи без чоловіка [53]),
Хочеш май чоловіка,
Та живи без багатства.
Якщо маєш веселе серце,
Це є й здоров'я й багатство,
Ніхто не може мати
Все найкраще в світі,
Але кожний якунебудь радість
Мусить мати в серці.
Без того нема змоги
Людині себе добре мати.
Милосердя є мати
Всьому доброму,—
Якщо любиш та жалієш,
Це й є рай [54]).

Андон Іллічс.

Дорогий наш хлопче,
Нехай у тебе серце не болить.
Ти ще молодий. Ти будеш заробляти.
А ці багаті [55]).

Леонс.

Ніхто не знає, що з ним буде.
На світі все має початок,
І всьому буває кінець.
Бідняк підніметься високо,
Вищий — падає.
В шість-сім років, бідний може збагатіти,
багатий збідніти.

Брат. Ми дивимось на сьогоднішнє, що бог нам дав. Щоб багато скотини мати, щоб різати та їсти нам.

Леонс.

Ми сьогодні не їмо риби,
А завтра ріжемо теля,
В середу не п'ємо молока,
А в четвер їмо надміру.

Йому болить, воно кричить, борсається та харчить, кров тече, бризка. Людина згори дивиться й у неї серце не болить. Людина мусить жити власною працею, їсти, що їсть християнин у великий піст.

З усіх тварин найгірший
Ворог людина є всьому живому.
Чого вона не може з'їсти,
Намагається вбити.
На світі заходить лихо,
Все добро псується,
Всі лиха зароджуються
З того, що люди сплять.

Ваш бог є гроші, ви всі вклоняєтесь їм. З дурня вони роблять розумного, негарного роблять вродливим, поганого — добрим, доброго — злим. Всі ви вклоняєтесь їм. Богові від нас більше нічого не треба. Він хоче тільки, щоб ми любили та жаліли один одного.

Знадвору постукали у вікно.

Івдутія питає. Хто це стука?

Знадвору. Це я.

Івдутія. Що за дідько, ти? Чи в тебе імення нема? Назви ж своє ім'я [56]).

Знадвору. Я, зять ваш, Барис.

Івдутія. Ми зятя Бариса не маємо. Піди геть від вікна!

Знадвору знов стукотять.

Івдутія. Чого ти стукаєш у вікно, баштанне опудало?!

Знадвору. Скажіть моїй нареченій Марії нехай вийде.

Івдутія серд те. Оце напасть, щоб його вдарило та спалило. Яка наречена. У тебе тут нареченої нема. Іди геть, кажу тобі, дува.

Антон Іллічс, Леонс та Марія усміхнулись.

Івдутія. Якщо прийде ще коли, закличу його в сіні, візьму дрюка й добре його відлупацюю. Чи прийде ще?

Усі засміялись. Леонс встав, вийшов, усі вийшли за ним.

ЧЕТВЕРТА ДІЯ

Кушкошеві родичі зібрались до хати Кушкошів. Чекають на Лафазанів, щоб збалакатись, коли влаштувати весілля. Розчинились двері, входять до хати Лафазанс Мколас зі своєю дружиною Василією. За ними їхні родичі.

Мколас вітається. „Хош мали бахар кокусун!" [57])

Василія. Вітайся ж по-людському. Що ж ти?

Мколас. Це ж по-кубанському.

Добрий вечір, свате. О, мій дорогий свате. Браво, Андон Ліювич!

Андон Іллічс. Просимо, шановні свати, ще й просимо, будьте ласкаві.

Вітаються всі з усіма та розсаджуються.

Мколас. Тепер, свате, коли ми весілля наше справимо?

Івдутія. Ніколи. Вона за нього не піде. Вона його бачити не хоче. Якщо ви багаті, то ви силоміць її візьмете.

Брат. Тебе ніхто не питає. Якщо хочеш, сама можеш ніколи не одружуватись. До таких поважних дверей не піти їй. Хіба це в її волі. Я їй зав'яжу ноги, як овечці, й так її віддам.

Івдутія. Офіруватимеш її Лафазановому багатству. Чимало хто сватається і потім розходиться. Дівчат багато, чи вони попропадали. Якщо захочуть, вони собі знайдуть.

Один зі сватів [58]). Хто палікар, той дівчини без кохання не візьме.

Без кохання то найгірше,
Багатство радости не дає.

Івдутія.

Без кохання жити в багатстві
З коханням в хібарці.

Кохати свого чоловіка й тоді матиме значення багатство. Якщо чоловіка ненавидиш, навіщо багатство.

Марія почула, як брат розмовляє твердо й грізно, почала чутно в запічку плакати. Васілія встала, пішла за піч до Марії. Проминуло небагато часу, вони вийшли.

Васілія сіла, посадовила коло себе Марію, обійняла, поцілувала, тоді каже. Ми не вороги тобі, твого лиха не бажаємо. І ми колись були молоді. Ми це все пережили. Дивись, донько, не засором себе. Гарненьких хлопчиків чимало. І ми колись були молоді. І я свекора твого не дуже кохала, але ось уже двадцять п'ять років добре поживаємо. Усього в нас доволі, ні від чого не бідкаємось. Я буду твоєю свекрухою, будемо як дві невістки. Звіряйся на мене. Я тебе ні в чому не обділю. Я твоє серце знайду. Бажання твої задоволю.

Мколас. Невже ж ми тобі казатимемо ні до чого не підходь?

Марія трішки заспокоїлась і з сестрою пішла за піч.

Андон Іллічс. Ну, тепер, свате, коли нам весілля справити?

Мколас. Коли? Звичайно на св. Дмитра.

Один із сватів. Св. Дмитрі цього року вже проминув; хіба на другий рік?

Мколас. Тоді нехай буде аж на тій неділі.

Другий зі сватів. Цебто в пилипівку. Сьогодні маємо восьме. Старости засміялись.

Мколас. Тоді нехай буде, коли хочете ви, я зі слова вашого не вийду.

Андон Іллічс. Ми, що справлятимемо весілля, знали добре і добре підготовані. 13-го цього місяця, у неділю, хай нам буде час добрий.

Один зі сватів. Тепер ви скажіть нам, які ви принесете дарунки і скільки мунухарів [59]).

Мколас. Мунухарів? скільки хочете! Овець багато. Коли хочете, ми вам принесемо ще якогось третяка бузівка старого.

Один зі сватів. А у вас і старі третяки бузівки есть?

Мколас. Так згори зовсім зубів немає.

Другий зі сватів. А другі ваші воли мають згори зуби?

Мколас. Хто його зна, скотини багато, я їм усім у рот не дививсь. Звичайно, деякі мають, деякі не мають. Свати розсміялись. Принесемо вам одного ялового валаха, принесемо

чотири іркеки [60]), дорт муюзлидка [61]), хамирсха та чабатриг [62]). Принесемо вам ще чотири хузгуча [63]), що їх пригнали позаторік з Кубані, хама [64]) та хамирсха.

Андон Іллічс. Досить, свату, досить. Ви тут стільки наказали, що ми й рахунок їм згубимо, до того ми нічого цього й не розуміємо. Свати розсміялись.

Мколас. Е-е, та де вам це вивчати. Ви ж не чабанували, по Кубані не ходили, по-татарському не знаєте, відкіля вам було вивчити. А ось ми, наш рід: — хлопцеві, як дійде вісім років, три роки має ходити за телятами, сім років має бути чередником, дванадцять чабануватиме й тоді має одружитись. А Барис наш не чабанував, але краще мене все це зна. Все від нашого діда вивчив. Щодо хатнього господарства та степового він усьому зна наймення. І кубанські кошові назви всі зна: джантаур, тушаіл, хамут, хулах, ігіргач, харасабан, хирдиш, чирмаух, харгатамур, балтамур, харахувра, харапчан, тошхабурга, джансуек, хазанаях, кірічке, ікрек, кукрек, дільбірі, чумілек [65]). Оце все він у нашого діда вивчив і все по-татарському. Свати розсміялись.

Андон Іллічс. Ви тут стільки наказали, свату, що їх ані юриста, ані академик не знають.

Мколас. Де їм ще вивчати, вони знають тільки грамоту. Е-е, але все це треба вивчити й тоді можеш зробитись удаманом. Де їм руїстам [66]) це знати. Руїсти знають тільки грамоту. Чи вони чабанували, чи плодили скотину?

Андон Іллічс. Правду кажете, свате.

Мколас. Е, хоч як гарно й добре, але час уже уходити, свате. Щоб і завтра нам дня не загубити. Хлопці наші збирались на хутір. А-ну підемо, що вони там зробили. Молодший чабан приїхав з дурумом [67]) за харчем і удаманус сказав, — переставлять кіш: трава закінчилась. І вівці незабаром, мабуть, спустяться до хишли [68]). Кірічкеїв чимало, але й худоби, звичайно, гурт великий. Позавчора старший чабан подивився у лопатку [69]) і сказав, що буде велика зима. Багато скотини загинуло на Кубані. Чотирнадцять грецьких коштів зараз на Кубані, з них тільки коші тірнухорський та харахлівський [70]) не пошкоджені. Сорок кірічкеїв має кожний кіш. А старші чабани їхні варті наших удаманів.

Наші грецькі коші багато худоби погубили. Наш великий гурт рушив через ігреть [71]) джелбашки [72]) пішли до затишку, за ними пішло два старших чабани. Спустились аж до кумсі [73]), вдарив у середину звір [74]), чимало подушив. Сорок анабашів [75]) знайшли поранених. Поклали їх на друми та одвезли до коша. Побачив їх Лукаш-удаманус, аж заплакав. А утагасис [76]) у коші варив для удамана Лукаша пісну їжу (він поста ще не зіпсував). Лукаш-удаманус пішов до коша, сів на кукрек [77]) та й плакав. В минулому році, коли великі господарі пішли на Кубань провідати коші, наш дід сорок какаців [78]) привіз, усі анабашські, та сорок ягнячих шкір. Коли наш дід повернувся з Кубані, всі анамаджії [79]) позбирались у нас і розпитували, що є на Кубані. Чи цілі грецькі коші.

Мколас закінчив свою „цікаву“ розмову і каже: Е, вже час, агалар [80]). Ходімо. Встали, розпрощались та пішли.

П'ЯТА ДІЯ

Мколас та його гості разом пішли додому. Хата Лафазанів. В хаті біля печі сидить тільки сам Лафазанс. Свічка горить на столі. Він чекає приходу від Кушкошів тих, що пішли туди змовлятись. Розчиняються двері й усі входять до хати.

Лафазанс встає й питає. Ну, що там на нижчій вулиці? Що вам сказали ваші свати?

Мколас. Що може бути? Все добре. Невістка наша зажурилась, почала пручатись.

Лафазанс. Чому? Яку вона в вас хибу знайшла?

Один зі сватів. Вони в нас хиби не знайшли, дочка їхня хоче розірвати та побратись з сином Хонахбея. Мовляв з дитинства дуже закохані. Мати її та сестра тянуть на її бік, хочуть її розвести, і всі вони плакали. Брат її та батько чимало напучували, коли добром, коли острахом. І ми чимало їй казали.

Лафазанс. Шкода дитину. І знайшла кого покохати, якогось бідака, голяка. І коли б це був син господаря [81]) — учтах бала [82]) сина Хонахбея. Що їй у ньому сподобалось, у нікчемі, у волоцюзі. Що ж він тобі жінку догляне, або доглядатиме хату?

Другий зі сватів. Але ж і Леонс, — який „палікарос“. Бідний, але як Аші Гаріп, коли поговорить з тобою, задивуєшся, якщо проспіває тобі, то проти волі заплачеш. Якщо побачиш його, то він і тобі буде до вподоби.

Лафазанс. Оце, як піду я завтра до волости [83]). Він сам не забереться геть, — я ж його відправлю де не чути півнячого голосу.

ШОСТА ДІЯ

Лафазанс у зборі (волості), громадяни сидять за столом.

Лафазанс стоїть визвірившись. Почав кричати. Що ви за громадяни?! Що це за дисципліна, що це за пильнування села? Ото на нищій вулиці когось з'їсти можуть, — ані гість якийсь може пройти, ані хто пройти через село може. Нічого свого не можемо мати. Якщо й маєш щось, так це не твоє. Той син Хонахбея ще й дівчат наших навчить ходити з кіньми подібно чиркезам. Увечері вчора пішли наші до сватів умовитись, коли приходять, там навкруги дому мого свата скрізь повно хлопців. І на дорозі гурт, де між ними син Хонахбея страхав усіх перерізати, якщо наші свати не розведуть свою дочку. Ті також заметушились. Тепер розводитимуть її. Е-е писаф олду таух сунчинда аллага бахай [84]), доки чутимемо про витівки сина Хонахбея, доки терпітимемо його дешпети. Він здеморалізував хлопців наших, зіпсував наших дівчат. Він з'їв, загубив село наше з усіх чо-

тирьох боків. Всі з нас сміються. Приведіть, закуйте його та посадіть у льох.

В ту ж мить надіслали його закликати. Закували його та замкнули. Після того, як вони напились, сп'яніли ввели Леонса. Громадяни, самі лише йолопи, сидять за столом. Лафазанс стоїть з товстою ломакою. Леонс почав тремтіти.

Лафазанс, визвірившись. Ти сам собі хату не будуватимеш, і яку люди мають, руйнуєш. До якого часу ставитимеш догори ногами свою вулицю? Лафазанс зайшов із-заду та так його вдарив ломакою по правій щоці, що він захитався та взявся за щоку. Ще раз вдарив його по правому ухові так, що Леонс вдарився в юрбу, устояв на ногах і став. Лафазанс пішов і сів. Встав Чукур Костас, зайшов ззаду, розмахнувся й вдарив його знову по правому вухові. Леонс сів додолу, потемніло йому в очах.

Лафазанс кричить. Хіба йому отакого хлосту треба. Виведіть його на майдан!

Вивели його на двір. Зібралось людей чимало.

Лафазанс, Чукре, Цікілекс кричать. Роздягніть, покладіть його додолу та сідайте йому на голову. Роздягли, поклали його ниць, один сів йому на голову, другий на ноги, двоє з боків, били лозою, кров бризкала. Одвели його в льох, замкнули двері. Громадяни розійшлись.

СЬОМА ДІЯ

Хата Лафазанів. Весілля почалось. Зібралось багато хлопців, дівчат на дівич-вечір [85]). Співають юртуш [86]), танцюють, розмовляють.

Ой я з хати не вихожу,
Люба, нікуди не хожу,
Ой, я через твоє кохання
Своє серце зсушу.
— Ой, як ти й вийдеш,
На кого ж тобі дивитись.
Ти хоч інколи прийди
Мене розважати.
Мила, що тобі скажу,
Ой чим тебе розважу?
Ой не можу я з плачу
Тобі з'ясувати,
Як я тебе люблю,
Ой, як я за тобою жалкую.
Коли здалека тебе бачу
Моїм очам заздро
. . . .
— Невже так мене покохав,
Що й досі не забув,
Невже й ти мене, як я —
З думок не викидаєш.
Мої груди були відкриті,
Як ти ввійшла в моє серце.
Ой, поки забуду тебе
Побіліє моє волосся.

Пісня закінчилась, дівчата й хлопці посідали. Двоє шаферів принесли одежу молодого — поклали серед хати додолу. Привели також і молодого, тільки в сорочці в штанях та у величезній шапці.

Один з хлопців. Хоч шапку йому зніміть! Шафер взяв та кинув на діл. Один з хлопців

пхнув її ногою до других хлопців. Відтіль другий хлопець пхнув її знову до молодого.

Молодий. Що ж ви її швиргаєте. Це шапка мого діда. Бере й знову надіває. Шафер бере й знову кидає. Хлопці розсміялись.

Шафер взяв одну хустку за кінець, за другий взявся молодий. Обійшли навкруги одежі три рази, також переступили через одежу навхрест. Хлопці співають.

Пула ети, пула ети
Іс пула ети... [87])

Шафер одежу по одній проводить кругом під пахвами молодого й тоді надягає на нього. Одягли молодого й повели. Хлопці співають:

Дідерисе огрум адика... [88])

[Весілля закінчилось [89]), тепер підуть „ста ухто“ [90]). Скрипка, бубон. Барис, Марія, Васілія, п'ятеро сватів, п'ятеро свах [91]].

ВОСЬМА ДІЯ

Хата Кушкошів. Сидять за столом: старшина, староста, Андон Іллічс. Молодий, що прийшов на „ухто“ з усім, як слід, Марія зі свекрухою, п'ятеро сватів, п'ятеро свах та два шафери. Дали на добридень. Сіли: свати навкруги стола, свахи — на полу за трапезом. Шафера стоять. Вони почали частувати й обидва співають.

Андон Іллічс. Ог якби був Леонс та проспівав нам.

Старшина. Він замкнений. Я надіслав десятника, він зараз приведе його. Розчинились двері. Ввійшов до хати Леонс. Серце йому важке.

Леонс. Добрий вечір, добродії, тут хай буде радість та здоров'я. Привітався за руки з усіма. Підійшов до свах, спочатку до Василії.

Тут радість та здоров'я
Чача [92]) Василія
Для декого радість —
Для мене рана.

Марія плаче та витирає очі.

Василія. Де ж ти так вдарився й так поранився.

Леонс. Я ніде не вдаривсь,— мене вдарено. Рана його зовні, а біль його всередині. Зовнішні заживуть, а внутрішні ніколи.

Старшина. Іди сюди, чого ж ти став біля свах.

С[illegible]роста. Іди, візьми карафу та проспівай нам якої-будь пісні. Пісні твої тебе засадили, — пісні твої тебе й визволили. Проспівай нам пісню Аші Гаріпа.

Леонс. Аші Гаріп покохався з дочкою везиря й від того, що був бідний, — пішов сім років заробляти. Заробив і встигнув прийти якраз на дівич-вечір і все таки розвів її та побрався з нею. З того часу як він її покохав — поки з нею побрався, він склав сімдесят пісень. З його пісень я знаю дванадцять дві. Яку Вам проспівати? Дозвольте проспівати вам одну грецьку пісню. Леонс почав співати.

Позаздрили нам пташкам,
Ой, і нам пернатим,
І ось же дивляться на нас
Ой усі людські очі.
Випивайте ви вино,
Ой же ми — гірку отруту.
Не думали, бог зламає
Тії наші крила.
Хто своє кохання ховає,
Воно є йому розвага.
Якщо згубить — не покаже
Невже ж серце не болить?
Так горить „уртен" [93]),
Загасити його неможливо,
Як горить моє серце,
А полум'я назовні не виходить.

Леонса обступив плач, він понизив голос. Люди всі заплакали. Він залишив співати. Підійшов Леонс частувати найпочесніших свах.

Василія. Проспівай і нам якоїнебудь пісні, тільки веселої.

Леонс. Веселих пісень не знаю. Я зроду ще не радів. То була моя радість, поки мав пару. Радість є ваша, плач — мій. Вам належить радіти, мені плакати. Леонс почав співати.

Нам відкрилось небо,
Ми мали сподівання,

На нас зійшло святе світло,
Ми були в раю.
І я колись мав друга,
Вона була як голубка,
Дісталась в чужі руки,
Ой, я залишився без пари.
Серце моє горить та палає,
Мила, уже рік.
Занадто мене мучить
Незагоєний біль.
Тіло, що я мав,
Як мати мене народила,
Та, що думала радіти з нього
Вона (Марія) занапастила.
Ти зажила в мені
Мила Марія,
Повік буду мати тебе
В собі за таємну розвагу.
Вдень і вніч про мене думай,
З думок мене не викидай,
До бога скаржись,
Коли будеш молитись,
Хай буде братів гріх,
Що я з тобою не одруживсь.
Не судилось нам світла бачити.
Від сонця не мали долі.
Чимало переболілих.
Незабутніх слів —
Залишились на світі
Наші голосіння.

Марія та Васілія сидять поруч та плачуть.

Васілія піднялась, обійняла Леонса й поцілувала. Краще ми б вас не розлучили, в гріх ваш не ввійшли... Краще б вас залишили побрати один одного. Дивиться на Марію та на Леонса.

Барис встав із-за столу, надів шапку, пішов і став біля дверей. Вже пора нам уходити, вставайте... ходімо... ходімо... Завтра їдемо на степ. Сьогодні день загубили. Ходімо... ходімо... Вставайте. Ходімо... Ходімо. Невже ж тут заночуємо, вже північ. До побачення. Надобраніч вам. Дякуємо. Хоч-не-хоч усі встали і пішли.

ДЕВ'ЯТА ДІЯ

Дім Леонса в місті поруч з двома крамницями. У дворі комори. Він сам закуповує збіжжя.

В домі четверо його близьких друзів сидять за столом. Леонс жартує, частує, співає.

Позаздріли нам пташкам
Та нам пернатим
І ось вже дивляться, на нас
Усі людські очі... [94])

Леонс. Ще коли сватали Марію та покликали її старости проспівати їм будь-якої пісні, вона співати не змогла й сказала оці слова, а я з цих слів склав пісню. Коли я був

у Сартані, мені було 17 років. На нашій вулиці Кушкоші мали дочурку на ймення Марія — 15 років. Мій дядько Хонахбей Пилип був Кушкошів сусіда. Дочка мого дядька Аліксандра була Маріїна подруга. Я заходив до дядька, Марія приходила часто, веселились та сміялись, співали вдвох, іноді плакали, мабуть відчували щось наші серця. На гріх трапився в тому районі один багатій. Мій батько був бідак, вмер рано. В один рік померли й батько й мати. Я залишивсь сьоми років сиротою, без нічого. Коли вовк пожалкує ягня та й почує лемент його матері, тоді багатій пожалкує бідного та його благання. Не звернули увагу ані на плачі, ані пожалкували нас нікого. Гарного завжди буває мало, радість швидко проходить. Не проминуло багато часу, збідніли Лафазани. Я перейшов до міста.

В місті я заробив тисячі
Вони загубили своє багатство
Та Маріїну вроду.

Так одбирали турки хлопчаків від матерів, як відняли Марію...

Леонс фразу не закінчив, прийшли Марія зі свекрухою та чоловік її з братом. Як побачив її Леонс, обійняв, поцілував, посадовив на стілець і каже до людей.

Оце та Марія,
Про яку вам розповів.

Попривітався з її свекрухою, посадовив її також. Попривітався з усіма іншими і посадовив їх за стіл.

Леонс. Невже ж ти ще ту шапку носиш? чи це другу зробив і знову на ту ж форму?

Барис. Ще та ж сама. Вона старша за мого батька, це кубанська шапка, що наш дід приніс.

Леонс. Вона, значить, археологічна, її можна задорого продати до музею, подібно до бриля Наполеона. Всі засміялись. Ну що пороблясте Андон Іллічс, Барис, чи здорові?

Андон Іллічс. Здорові, слава святому богові, здорові. Ми все також однаково, як жили, живемо бідно, а наш Барисько дуже збіднів.

Барис. Нічого нам не залишилось, усе закінчилось: ані корів, ані коней, ані коша, ані овець. Як поліг наш дід усе за ним пішло. Повітки наші зруйнувались. Худоба, — це свинячий бруд. Все загинуло.

Марія та Василія зідхнули.

Леонс, зідхнувши. Е-е, маре [95]), часи, е-е маре, часи... Світе,світе... Недурно турок сказав „це є облудний світ". Все брехня, ніщо не

має в собі правди. Ніхто не знає на що натрапить.

Ані плакати, ані радіти
Знайдеш де не сподівався,
Знайшов не радій, згубив не плач
Не хвались багато,
Хвались, коли вмирати будеш,
Поки жив, здоров
Чимало чого знайдеш та згубиш.

Людині ніколи не слід мати багатство за ломаку та страхати нею бідних людей.

Слід завжди з усіма бути добрим,
Щоб потім не пожалкувати, коли пройде час.

Андон Ілліч с. Добре кажеш, сину, добре кажеш. А ось і Лафазани, — скільки худоби мали і якій він великий багатій був, де все тепер? Все загинуло, нічого їм не залишилось. Все закінчилось.

Леонс. Значить багатство Лафазанів перетворилось у бідність. Отак і бідність перетворюється в багатство. Що бог створив, ніщо на одному не стоїть, усе змінюється. Пам'ятаєте, коли я вам казав:

На світі все має початок
Всьому буває кінець,
Нищий піднімається високо
І вищий падає низько.
Ви хвалились Лафазановим багатством
В рани мого серця вбивали цвяхи.

Я був бідним сиротою, покохала мене твоя сестра й ви мало мене не вбили від того, що я був бідак.

Добро робить добрий,
Лихо дурний.
Обдумай добре, що ти скажеш,
Язик є розуму слуга.

Скільки ви мене помучили й скільки посоромили. Всі ви вихвалялись багатством Лафазанів. Багатство людину не робить, людина робить багатство. Як перейшов я до міста, буде вже сім років. І ось, скільки бідних збагатіло та скільки багатих збідніло. Один загубив сто тисяч, другий — дві, не то що, як ваше солом'яне багатство. А ви що думаєте?

Андон Ілліч с. Е, сину, це вже проминуло. Нехай у тебе серце не болить. Нехай тобі не буде прикро. Прости нас.

Леонс. Ви кажете зараз, нехай у тебе серце не болить, а я казав тоді: не боли моє серце, сльози не течіть, але вони мене не слухались і зараз не слухаються.

Барис. Я чув, що ти одружився. Невже ж у тебе жінки нема?

Леонс. Не я одружився, а моє тіло [96]), і дружину маю.

Барис. Де ж твоя дружина, чого ж вона не приходить, щоб нам її побачити.

Леонс закликає дружину.

Юля[97]), іди подивись на Марію,
Яку я кохав колись,
Що про неї завжди тобі казав.

Прийшла дружина Леонса, попривіталась з Марією, обнялись та поцілувались. Привіталась з Васілією. Сіла коло Марії. Вклонилась усім.

Барис встав перехристився. Дяка богові, дяка богові, тепер я знаю, що Марія знову моя дружина. Я, маре, завжди страхався, — ти любив Крим, Марія згадувала тебе та теж хвалила Крим. Я думав, — прийдеш колись, візьмеш її та втечеш; що тоді робитиму. Дякую тобі, що ти одруживсь.

Марія. В Криму ми давно були б, але дітей своїх я пожалкувала. Усі усміхнулись. Тепер, Леонсе рідненький, займи нам сто карбованців. Великий недостаток маємо, дуже бідуємо.

Леонс вийняв одну сотню, зложив та подав Марії. Марія поцілувала йому руку. Леонс усміхаючись. Відкіля ти знаєш, що я їх тобі подарував, що поцілувала мою руку?

Марія. Знаю, бо знаю тебе.

Барис. Я тобі їх віддам, з відсотком.

Леонс. Коли позичу тобі, тоді віддаси

мені відсотки. Це я займав Марії. Хай ніхто нічого не каже.

Андон Іллічс. Ти, дорогий сину, позич і мені карбованців п'ятдесят. Леонс вийняв, віддав і йому та поцілував йому руку.

І гроші мені дав і руку мені поцілував?

Леонс. Це від того, що я їх вам подарував. Коли в мене не було, ви мене били, а тепер я вам даватиму.

Андон Іллічс. Ні, сину, ні, я тобі їх віддам.

Леонс. Віддасте мені, коли у мене не буде, а зараз мені не треба. До Марії. Залишайтесь на вечір тут і підемо до театру. Цією ніччю ставлять „Наталку Полтавку", вона (ця п'єса) подібна до нашої історії, що з нами трапилась. І плакатимеш і сміятимешся. Я одного разу був і від плачу не міг очей розплющити. І плакав і сміявся. Нарешті вони хоч побрались, а ми... і зідхнув.

Барис. Ні, маре, ми завтра їдемо на степ, тепер уже стемніло. Ось і сьогодні загубили дня. Нам уже час уходити. Встав, надів шапку, відчинив двері й кричить наймитові: Кузьма, Кузь...ма, запрігай, худім ду думу[98]).

Васілія. Ти б вийшов туди й сказав би йому.

Барис. Віні відсіль почує, Кузьма, Кузь...ма, запригай, пуганяй, ду думу підим [98]). Ходімо... Ходімо. Вставайте, вставайте. Ми маємо поїхати на степ. Ходімо... Ходімо. До побачення, маре, дякуємо.

Васілія встала, попрощалась і вийшла з Барисом. Марія встала, щоб уходити, й почала плакати й проказувати:

Ляжу увечері спати
Любий, сон мене не бере,
Бачу друзів твоїх та питаю
Ніхто мені вістки не приносить.
Серце в мене не полегша
Коли сльози не проллються,
Та витираючи очі
Кінцями шовкової хустки.
Прокинусь уночі, сяду
На ліжкові й плачу:
Де ж ти перебуваєш, любий,
Чи й ти ж думаєш про мене.
Встану удосвіта шити,
Сльозами шитво зрошаю,
Від плачу очі не одкриваю,
Від свекрухи ховаю.
Ой і свекруха про це зна
Мені виду не подає,
Що ми порадієм
Ой, вона покриває.

Леонс. Кохає тебе моє серце
Хоча ти й одружена,

Якщо нам не судилось радіти
Ну що ж нам робити.

Він заплакав.

Барис увійшов. Якого лиха плачете. І досі вбивається за сином Хонахбея. Повернувся й вийшов.

Андон Ілліч с. Замовчіть, не плачте, сором від людей. Це вже проминуло. Так сподобав бог. Ходімо, дочко, ходімо. БариСько розсердився.

З плачем усі вийшли.

ЕЛЕГІЯ [99])

(1903 р.)

Е, маре [100]), облудний світ,
Часи подібні до примар [101]), —
І я теж за колишніх літ
Був славнозвісний палікар.
Ой з того часу, як стоять
На місці небо і земля,
Сонце, місяць і зірки,
Уся будова світова, —
Людей багато ви створили,
Славетних хлопців та дівчат [102]).
Чи хто у щасті пережив
Усе життя своє підряд?
Без горя й без хвороб,
Без кохання й без скорботи,
Чи хтонебудь пережив
На світі свої роки?
Скільки вбивств і скільки війн,
Пекельного вмирання,
І скільки помішалось сліз
Із кров'ю і стражданням.
Численні матері й жінки,
Засватані дівчата
Плакали та голосили,
Мов без овець ягнята.

Багатство й бідування,
Усе найкраще на світі, —
Не бачить ніхто, як приходять,
Минають, ідуть непомітні.

Найдорожчих літ молодих
Для людини не вернуться дні.
Злидні ті, що тікає від них,
Гірше смерти для неї страшні.
Минає життя людське
На цьому світі без радости,
Несподівана смерть іде
Після непомітної старости.

І голову піднявши з рук
Так Хонахбей сумний співав,
Покинувши свій ревний плач,
Що народився жалкував.

* * * [103])

Якось бог наказав
Люто покарати
Злочинця того, що забив
Батька свого й мати.
Позабули отці святі,
Де той запис страшенний,
Янгол переплутав,
Та й приніс для мене.

ХОРОВА ПІСНЯ З ІМЕН [104])

(Чотири ланки)

Ой, кохана Міле,
Ти винограду з'їла, —
То солодчії від меду, —
Твої губи милі.

Ой, люба Тудоро,
Не будь така сувора, —
Посидьмо в тіні хоч годинку,
Та й підеш до двору.

Ой миленька Стіфана
На мене й не погляне.
Мусі більша шана, —
Журба ж моя незнана.

Твої брови, Ільпідо,
Вродливі краще ніде.
Як уздрів твого вида,
Змій з серця не піде.

ФРОСА ЗУРНАДЖІ

(Народилась 1889 р.)

Зовнішні факти життя Ф. Зурнаджі є такі: вона народилась 1889 р. в с. Сартані. Коли їй було два роки, вмерла її мати, а в п'ять років вмер батько. Її взяв до себе брат і вона жила в нього до сімнадцяти років, поки одружилась. Року 1914, її чоловіка Іспіру Зурнаджі забрали на війну, де його в червні 1915 р. забив шрапнель. Року 1918 Ф. Зурнаджі вдруге одружилась з Петром Клафасом у с. Македонії, куди вона й переїхала. Через два роки її другий чоловік також умер. На протязі всього свого життя вона жила дуже бідуючи.

Першу пісню вона склала, коли їй було 16 років. Це була пісня „Про Колю Юрагà“, хлопця, що засватався, а потім поїхав до

Харкова лікуватись, і тим часом загубив свою наречену, що одружилась з іншим. Пісня цікава тим, що вона призначається для співу при „хорò", грецькому круговому танкові. За другий по черзі її твір мабуть слід вважати „Пісню про японську війну". Третю пісню „Про сирітку Настю Чако" вона склала в 1905 році. Дальша пісня про Сергія, молодого чабана, що його вбито на гулянці, складено, коли авторці було 17 років, цебто теж біля 1906 року. І нарешті ми маємо ще пісню про її власних сиріт, що починається словами „Зеленіють дерева", яку вона склала в 1916 році — 27-ми років. Ось усі досі мені відомі твори цієї авторки.

ПРО ЯПАНСЬКУ ВІЙНУ [105])

(1904 р.)

Двадцять четвертого дня
Був у березні лист від царя [106]),—
Велика стає колотня.
Бере хлопців на війну.
Проти великого вогню.
Ой жахлива й страшна
Йде на морі війна.
Японія така міцна!

Тож благайте без упину,
Щоб знялася хуртовина.
Тут на великодні дні
Нас зібрали до збірні,
Поставили у ряди, —
Мколас піп благословив:
Цар, мовляв, нас попросив,
Нас до фльоти відправляв
На великий пароплав.

ЗЕЛЕНІЮТЬ ДЕРЕВА [107])

(1916 р.)

Зеленіють дерева.
Ростуть вони, буяють,
Коли ж дерево зітнуть
Листи його зсихають.
Хто здоровий та кріпкий —
Сім'я з ним укупі,—
Та судилося мені
Удовою бути.
В молоді мої роки
Страждання й непокий.

Дивлюсь я на дітей чужих, —
Вони гарно вбрані,
А босі сироти мої
Та в одежині драній.
Діти, маючи батьків,
Підходять пеститись, —
А ці сироти мої
Приходять жалітись:

„Ой, ми ще такі малі,
З великим жаданням,
Та зазнати не змогли
Від батька милування.
Жалю багато знесемо,
Поки виростатимем,
Засмучені проживем,
Завжди бідуватимем.
Леле, бідних нас спріт
Ніхто не пожалкує, —
Хай же матері щастить,
Що нас з плачем милує".

Боже, цю скорботу
Не надсилай нікому,—
Ой, не зичу вдовувати
Ворогу свойому.
Як чоловік на руках твоїх
Помре від недуги,
Очима це побачиш ти,
Все ж це справа друга.
Як пропаде на чужині, —
Це є жах великий,
А як уб'ють на війні, —
Не забудеш повіки.

Х. ПАПУШ

(Народився 1885 р.)

Христофор Дімітрович Папуш, син селянина бідняка. Народився в селі Сартані 1885 р. і трьох років був перевезений до села Македонії, де 12-ти років закінчив школу. З 13 років служив у наймах по крамницях. З двадцяти років до двадцяти п'яти займався хліборобством. У вільний час від хліборобства працював на залізниці по ремонту та в кузні молотобійцем. Потім років зо два знову служив у крамниці в с. Македонії. Року 1914 його забрали на військову службу. В час Жовтневої революції служив у 16-ій роті 171 полку. Виступав з ротою проти Керенського під Царським селом. Потім 16 рота вибрала його до Петрограду членом Ради робітничих, селянських та салдатських депутатів. Одночасно

він також був членом Красносельської Ради робітничих, селянських та салдатських депутатів. У весну року 1918 його делеґували від Всеросійського з'їзду рад до Дніпропетровську для праці по перетворенню Червоної ґвардії в Червону армію. Повернувшись на батьківщину 1919-20 р., він працював у сільраді села Македонії, як голова земельної комісії, а потім членом сільради. Року 1921, коли був голод, вступив на завод ім. Ільїча під Маріюпілем, де був у збройній охороні на протязі п'ятьох років. 1926 року був грузчиком у залізничному цеху, де працював до 1931 року. Після того його висунули „кладовщиком" залізничного цеху, де він працює й досі.

Х. Папуш був у дружніх відносинах з Тудором Булі провідником бідноти у с. Сартані та з Л. Хонахбеєм. Мати Х. Папуша, Анастасія Юровна, що має понад 75 років, досі живе в с. Македонії і є знавець народніх грецьких пісень (див. про неї прим. 8 та 11).

Несприятливі обставини життя Х. Папуша не дали змоги розвинутись його творчості, надто тому, що твори друкувати було ніде. Лише за революцію один вірш і то російською мовою „Очнитесь" (1923 р.) був вміщений у заводській стінній газеті. Тим часом твори Х. Папуша, як і твори інших грецьких авторів, поширювались усним шляхом та через списування. Багато людей знають їх напам'ять і співають. Отже частину цих творів я записала під власну диктовку автора, частину за співами інших осіб. Ось їхній перелік: „Про Тудора Булі" 1906 або 1907 р., „Про Юрія Шабана", „Загин Ігната під Манґушем" 1919 р., „Арешт Ілюші", „На смерть Лізи Кацаран", „Про Іфтима" 1920 р., „Доля сироти Андона", „Пригода з В. Шабаном за час голоду", „Очнитесь" (рос. мовою). Дві дидактичні сентенції по чотири рядки (одна датована 27/VI 1931 роком).

ПІСНЯ ПРО ТУДОРА БУЛІ [108])

(1906 р.)

Я бачив його в лікарні,
То був Булі Тудор,
Така людина гарна, —
Шкода його було.
Підійшов я, — він до мене:
„Розкажи про Сартану,
Чи забули всі про мене,
Жалкувати нема кому?
Громада у незгодах
Завжди діла робила, —

Вони, наче звірота,
Чекали, щоб стемніло.
Дістали мене до рук,
Побили, — сказали: „Вмер“ —
У них захопило дух —
„Досить, ходімо тепер“.
З бадьорим серцем встав я,
Ще, мабуть, не охолов,
У темряві піднявся,
До міста світом прийшов.
Біль гострий мені завдали,
Тяжко мене побили,
Поламані ребра мої,
Хворість тяжка посіла.
Не стерпіти. Вже легені
Розбито назавжди.
Чи згадають — байдуже мені, —
Ввірвались мої сліди [109]).
Вітай, скажи їм, сину,
За мною, щоб приїздили,
Скажи, що я загинув, —
Сартанці мене з'їли.
Доглянув сім'ю, зростив,
Мріяв з неї радіти,
Лишились вони самі.
Вбили, — щоб їм згоріти!“

Невже ж це не вві сні,
На радість твоїм ворогам,
Я чую слова твої?
Напишу та передам.

Людей в Сартані замало,
А більшість там вовки.
Велику єдність мали,
Ти крикнуть не мав снаги.
Тому, що був ти гострий,
За правду стояв завжди,
Казали: „він є злосник“,
„Тудоре, геть іди!“
Ти вчинки їхні викрив,
Не могли ніяк робити,
Дуже було їм прикро,
Врешті гукнули: „Вбити“.

З ЧАСІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ [110])

(1919—1920 р.)

В році дев'ятсот двадцятім,
У той час було це, —
Всім навіки незабутнє
Бідакам засяло сонце.
В час, коли тут воювали,
Кадети й більшовики,
Коли на партії розпались
Бились люто мов вовки.

Накази видані твердо
Били жорстоко та грубо,
Набір провадили вперто,
Наблизилась людська згуба.
Чоловіки, як зачули,
Мобілізує їх кадет,

Стали до життя нечулі, —
Сум вагу на всіх кладе.
На Іфтима черга впала
Відрядитися в дорогу:
В огонь його посилали
Кадетам у допомогу.

Кадетів зрікся тут Іфтим,
Навіки дав собі клятьбу:
„Служити я не буду їм,
Нехай на місці пропаду“.

Устав рано на світанні,
Поїхав сіяти Іфтим,
Принести користь мав він намір,
Не передчув, що буде з ним.

Подалися на ті степи,
Де бились раніш кадети,
Де припало йому знайти
Болість свою і вмерти.
Коли знаряд розірвався,
Все село почуло вибух,
Та що за випадок стався,
Знав лише, хто з ним був.
Звістку приніс жахливу
Молодший ранений брат:
Брат старший у полі загинув,
Щоб батько їхав забрать.
Відчула Саша, — щось сталось,
Що її зірка згасла з цим,
Вийшла у двір, поспішала,
Побігла, де був Іфтим.

До чоловіка в дорозі
Серце стукало рясно,
З очей її крапали сльози,
Вдалечінь вдивлялась часто.
Коли Саша до них добралась:
„Гако [111]), що ви тут наробили?
Чого повік не гадала,
Бачити навіч судилось“.
Гака її був ранений,
Тут же сидів у сльозах.
На серце перекинений,
Убитий Іфтим лежав.
Підбігла, перевернула,
Гадала знайти живим,
Побачила кров, жахнулась
Гака мовив: — „Мертвий він“.
Саша й Іфтим відділились, —
Однесли його вдалечінь,
Туди, де страшні могили,
В темряві, вдень і вночі.

СМЕРТЬ ПАРТИЗАНА [112])
(1919 р.)

Було до нас спочатку
Махно, як налетить,
То бідні мали гадку,
За правду він стоїть.
Зібралися хлопці,
Щоб згоди дійти:
На чийому боці
Проти огню йти.

Віч на віч під Манґуш
З кадетами зустрілись
І згадати важко,
Як вони там бились.
Почули команду:
„Одступіть назад“.
Як неслись снаряди,
Впав ранений Ігнат.

Попало йому в ногу,
Піднявся з долу сам,
Ступив на неї знову,
Сказав товаришам:

„Візьміть мене, брати мої,
Не можу я ступати,
Кров припиніть мені,
Тепер — пропадати!“

„Ми забрати тебе
Не можемо, Гнате, —
У селі вже кадет,
Мусимо тікати“.

„Брати, якщо підете,
Мене не забудьте,
Нехай вам щаститиме,
Залишуся тут я“.

Зв'язати собі рану
Руки заніміли,
Ішла кров безнастанно,
Підтялися сили.
І ось неначе стали
Біля нього янґоли,

Почув, коли сказали:
„Шрапнелем поранили“.
Святих оцих допіру
Він роздивився сповна, —
Пізнав у них Іспіру
І Федю Малая.
На руки його взяли,
Рану зав'язати,
До Бердянську одвезли,
Де лежали салдати.

Доктор, коли оглянув,
Яка в Гната нога,
Сказав про його рану:
„Лікувань нема“. —

Ігнат сказав Саві:
„Підійди сюди,
Горить серце, спалав я,
Дай мені води.

Ти будь мені за брата,
Біля мене посидь,
Ти будь мені за батька,
За голову візьми.

Саво, що робити, —
Прийшов мій загин,
Саво, я забитий
Шрапнелем жахним.

Не встану, хай передадуть
Батькові привіт.
До матері я піду
На той світ“.

Г. КОСТОПРАВ

(Народився 1903 р.)

З грецьких творів Георгія Антоновича Костоправа в газеті „Колехтівістіс" досі надруковано такі: 1) „В дорогу" (початок віршу), 2) Уривок з п'єси „Вперед, вперед...", 3) „Сьогодні" (присвячено 14-ій річниці Червоної армії), 4) „8 березня" (вірш на жіночий день 8/III 1932 р.). Не маючи інших відомостів про цього письменника, подаю його автобіографію, писану ним самим українською мовою.

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Народився 9/XI нового стилю 1903 року на Маріюпільщині в сім'ї тоді сільського писаря, а потім хлібороба-середняка А. І. Костоправа в селі Малий Янісал.

Сьоми років я вже читав і писав російською мовою. Був прийнятий до сільської

2-клясової „міністерської школи", де вчився два роки, закінчивши два відділи (всіх було шість). Зважаючи на те, що я робив у науці добрі успіхи, вчителі школи настояли перед батьком, щоб він віддав мене вчитися до м. Маріюполя. На 1913-14 учбовий рік мене зарахували до складу учнів старшої підготовчої кляси Маріюпільської реальної школи.

Провчившись там мало не дві зими, я мусив у зв'язку з довгою хворістю покинути вчення й поїхати додому. Це було взимку 1915 р. Навчання в місті коштувало чимало грошей, а їх у батьків не було, і вони вирішили залишити мене вчитися в тій же міністерській школі. Отже, восени 1915 р. я вступив до 5-го відділу цієї школи. В школі щотижня виходив рукописний журнал (здається під назвою „Красное солнышко"), де вміщувалися твори й малюнки учнів. Ініціятива видання цього журналу належала завідувачеві школи Б. Ф. Бичкову. Часто влаштовувано в школі і літературні вечори, де учні старших груп ставили якунебудь п'єсу, деклямували чужі, а іноді й свої твори (переважно військового патріотичного змісту). Все це сприяло тому, що я протягом короткого часу

став активним літературним робітником журнала, де вміщував свої перші твори. На них відбився великий вплив поезії російського поета Нікітіна.

Повалення царату (1917) я вітав на великому мітинґу на сільському майдані біля церкви власним віршем. Читав і писав я того часу дуже багато і для мого віку непогано. На жаль, майже нічого з тих моїх творів не залишилося: навесні 1921 року, виявивши, що ця велика літературна вага тягне мене назад (як, та чому, — про це треба говорити багато), я знищив усі, які були тоді в мене, твори (до двадцяти зошитів різних віршів) разом з щоденником за 1915—18 роки, — щось на 400 зошитових сторінок.

Більш-менш технічно гарні вірші (між іншим, суто ліричного характеру) я почав писати з 1921 року. Над тим, щоб друкувати їх майже ніколи не замислювався: писав тоді, коли не міг не писати й писав про те, що найбільше цікавило. Інакше кажучи, я занадто любив і тепер люблю літературу, щоб робити з неї професію. Цим пояснюється той факт, що з усіх написаних після 1921 р. віршів надруковано: 1924 р. в Маріюпільській газеті „Голос Труда“ — 2; 1926 р. в „Приозівському Пролетарії“ — 1; 1927 р. там же — 3; 1928 р. там же — 1; 1931 р. там же та в „Ільїчовці“ (зав. ім. Ільїча) — 3; всього лише 10 віршів, у той час, як написав віршів понад 300. Це не рахуючи грецьких віршів, що друкувалися в „Колехтівістісі“ протягом 1931—32 р.

З 1931 р. я переглянув свої погляди на літературу, усвідомив їх помилковість і вирішив цілком віддатись літроботі. Але покищо я зв'язаний роботою на заводі ім. Ільїча (працюю секретарем відділу кадрів), яка відбирає в мене дуже багато часу й енерґії, і доводиться працювати над творами лише по 2-3 години вночі, чого, безумовно, не досить і що не може бути нормальним.

Ще декілька відомостей про себе додатково.

Протягом 1926—27 р. перебував у Червоній армії, з грудня 1927 р. до цього часу працюю на заводі ім. Ільїча. В 1930—31 р. прослухав курс ВРШ 2-го ступня в м. Маріюполі. Грецькі вірші писав ще коли жив у селі, здебільшого, частушки „ντζαμάιδα“ вірніше, не писав, а утворював на вулиці, в степу, де

траплялось. Деякі з них і досі можна почути по селах. Ось усе, що я вважаю за потрібне сказати про себе.

18/IV-32 р.

Костоправ.

В ДОРОГУ [113])

Де коло річки в деревах
Джантаурів хутір визира,
Ген, де звернула та гарба,
У далеч просто, бачиш ти?
Як шовк зелений, — всі степи.
Холодна чиста і ясна
Проходить там глибінь річна,
Блищить подібна до мега.
І ряд тремтить там по ночах.
Осокорів гінких ставних,
Здається мерзне листя в них.
Зірки висять низькі, низькі.
І усміх місяця легкий.
Холодні чисті небеса,
Де бога не було й нема.
На хутір прийдеш ти колись, —
У долину там подивись.
Якщо далекозорий ти,
В осокорях коло води,
Могила батькова зорить.
Не думай хрест на ній стоїть:
Велику видну і товсту
На ній покладено плиту.
Верба висока робить тінь
В річну вдивляючись глибінь.

Там темні велетні рясні,
Чабан дудить на тлуп-зурні [114]).
Так величезні йдуть часи, —
Їм в думці ради не даси.
Я й тато твій булі малі,
Коли осиротіли ми.
Нас годувати не могла
Небога мати Ів'єни, —
На хутір в найми віддала.
Життя припало нам важке,
Давали воду й хліб лише.
Телят, корів там пасли ми
І лігши й вставши у пітьмі.
Минав поволі довгий час,
І я з Ламбосом попрощавсь.
Помандрував, лишивши їх
На тому хуторі самих.
А далі, незабаром, враз...
Війна! Й хуртовина знялась.
Ця буря восени з села
Людей чимало зайняла.
І на війні пропав Ламбос.
Як повернутись довелось,
Прибув він „справжній більшовик",
І зараз же на його клик
Зійшлось багато бідаків,
Із них загін він утворив.

СЬОГОДНІ... [115])

Вже проминуло чотирнадцять років...
Нахмарило знов війною...

Пройдено досі чимало шляхів, —
Рушниці готові до бою!
Станула відважно
Армія Червона!
Зорить червона зірка, —
Нам оборона!

Знають усю нашу міць вороги...
Безстрашно провадимо зміни...
За нами — дивись — робітник світовий
Від Германії аж до Хіни!
Входить у п'ятнадцятий
Армія Червона!
І день у день зростають
Її колони!

Гей, робітниче! — гукаємо ми:
— Не треба землі нам чужої,
Якщо ж затягнуть нас до війни —
Рушниці готові до бою!
Щороку зростай же,
Арміє Червона!
Рве скрізь соціялізм
Усі перепони!

ВПЕРЕД, ВПЕРЕД...[116]

РУМЕЙСЬКА[117] П'ЄСА НА 4 ДІЇ. УРИВОК З ПЕРШОЇ ДІЇ

Вулиця. З правого боку кооператив, прямо проти Джантаурова Ламбоса подвір'я видко стіну будинку з двома

вікнами. Під одним вікном стоїть лава. Осінь. Вечоріє. З кооперативу виходить приказчик Христус, починає зачиняти двері. Підходять Стирйона та Евдукіа[118].

Евдукіа. Го-о, чого ж ти так рано замикаєш?

Христус. „Торговлі нет"[119].

Стирйона. Цієї ночі, мабуть, у тестя питимуть, — заздалегідь лагодиться.

Христус. „А кому какое дело".

Евдукіа. А ну ж бо, відчини на деякий час, дай нам трохи риби.

Христус. „Риби нет, гражданка!"

Евдукіа. Що за „риби нет", опівдні привезли, коли ж закінчились!

Стирйона. От поводження! От розмова! Три дні, як став продавцем, уже й по-грецькому не розмовляє.

Христус. Ну, кажу тобі по-грецькому: „Риби нема".

Стирйона та Евдукіа разом. Де ж ділась?

Христус. Відправили в прірву.

Стирйона. Правду сказати, це є добра прірва: коли що попало вам у руки — провалюється, іди шукай.

Евдукіа. Нічого, торба колись наповниться; і до тебе дійде чорний день.

Христус. І пошуткувати з вами неможна. Замкнув двері. Приходьте завтра. До побачення. Уходить.

Стирйона. За дідьком!

Евдукіа. Біс їх знає, що вони роблять! Е-е, і сьогодні день пройшов. Завтра неділя, сьогодні й не повбирали ще в кімнатах!

Стирйона. І справді, тісто моє мабуть вже підійшло. Я пішла.

Евдукіа залишилась сама. Вдивляється у Джантаурове подвір'я. Вери моєї не видко, мабуть вони ще на хуторі.

Життя: сама зістарілась, з молодости в злиднях, і дочка моя ходить по наймах. Зідхнула.

Здалека чути співи — чоловічий голос.

Задля тебе
Шляхи міряю
Тебе не бачу —
Матері вклоняюсь.

Голос поволі стає голосніше, ближче.

Мати твоя знає моє горе,
Що серце моє незважливе:
Щоразу, коли їй вклоняюсь, —
Вона усміхається.

З'являється Чагілдах Коляс.

Евдукіа. Чагілдах Коляс! Ти знову з піснями!

Коляс. О-о, чача Евдукіа, тут радість та здоров'я [120]).

Евдукіа. Чи твій язик мовчить колинебудь?

Коляс. Невже ж надарма прозвали нас „Чагілдах?“ [121])

Евдукіа. Точнісінько бабка твоя Настя. І вона, царство їй небесне, була все з піснями та з жартами... Замовкли. Щось матір твою я давно не бачила... Що ваші пороблять? Що кажуть?

Коляс.

Мати кажуть мені: набрида!
Тато кажуть мені: нікчема!
А я їм кажу: нехай вам здоров'я,
Дякую вам, зробили мене ви.

Евдукіа засміялась. Іди геть, дізнаєшся від тебе путнього слова.

Коляс. Ми часто сперечаємося з нашими. Я їм кажу, — запишусь у Соз; вони (переважно батько, мати майже не мішаються) й чути не хочуть. Я кажу, якщо сам, то якби я не зробив своє діло — чи погане воно, чи важке, — нікого не винуватитиму, ні на кого не нарікатиму, якщо піду до Созу, всі господарі і кожний старший...

Евдукіа. Усі кажуть, і для чого це. Мовляв, з'єднаються супрягом та в згоді, не то що двадцять-тридцять дворів...

Коляс. Отак воно з самого початку. Я починаю казати своє, — він слухає, слухає, потім: „хто його зна, як ти кажеш це є, є, добре є, але, звичайно, а чи так буде? Звичайно, побачимо, що робитимуть люди, — то й ми теж"... Сьогодні „звичайно", завтра „атож" — усе одно приверну його записатись до Созу.

Евдукіа. Вера наша, мабуть, не прийде сьогодні, мабуть залишились на хуторі й прийдуть на ранок. Піду, краще. Вітай матір, Коля. Пішла.

Коляс їй услід. Дякую. Ходить та вдивляється у Джантаурові вікна, потім повертається, іде в той бік, звідки прийшов. Кін лишається порожній, з-за кону через деякий час доходять голоси:

— Хлопці. Ось Коля.

— Ми шукаємо його в будинкові.

— Чи немає якогонебудь нового твору?

— Хіба може бути, щоб не було!

— Почни-но якусь жалісну.

Коляс починає співати, а за ним ще двоє-троє.

Коли хочеш ти зі мною
Завжди жити,

Ходім до нашої сільради.
Свій підпис поклади.
Почнемо нове життя,
З'єднаємось у СОЗ,
Народилось нове сонце,
Очистилось небо.

Голоси увірвались. Починає вечоріти. Ламбос відчиняє вікно, дивиться в той бік, де співали хлопці.

Ламбос. Вийте, вийте! Не даєте мені „голоса", зробили з мене куркуля, закрили дорогу моїм дітям та радієте, співаєте. Співайте, співайте! Ще побачимо, як усе це провалиться...

Христина. Мати Ламбоса. Розмовляє в хаті. Ой, ой! Вікно відчинено чи що? Хто там?

Ламбос. Це я, мамо.

Христина. Ламбо, це ти? Ще не спиш? За цілий день не натомився?

Ламбос. Не хочу спати, мамо. Щось серце моє важке. Пригадались мені дитячі роки, пам'ятаєш, ти мені розказувала казки поки засну. Сідай коло мене, мамо, я ляжу. Почни розповідати мені якусь казку, послухаю й може через деякий час забуду теперішнє життя.

Баба Христина наближується до відчиненого вікна й сідає коло нього.

Христина. Такого не чула: доросла людина щоб слухала казки. Я їх усі позабувала. Яку тобі розповісти? Про Дмітрія першого купця?

Ламбос. Починай про Дімітрія...

Христина. Чи було воно чи не було [122]), в одній державі жила одна багата людина — Дімітрі, перший купець. Вівці його ходили по степах не раховані, чимало табунів, коней, далеко в іншому місті дві озії — заводи варили горілку. Жив він отак з жінкою і мали лише одне лихо, що бог не дав їм хлопця, або дівчинку... слухаєш?

Ламбос. Слухаю, слухаю...

Христина. Як там не було, багато-мало часу проминуло, однієї ночі, коли жінка Дімітрія лежала в пологах, приходять до нього у двір двоє людей: так і так, ідемо далеко, прийшли здалека, втомились, перед нами ніч. Чи не можна б у вас у домі переночувати? Дімітрі, перший купець, був гордій, — не маю, каже, в хаті місця, а коли хочете переночувати в дворі, лягайте в хліві. Е, що робити бідолахам. Пішли в хлів... слухаєш?

Ламбос. Угу...

На кін виходять Вера й Коляс. Він однією рукою тримає верину торбу, що висить у нього за плечима.

Коляс. Я часто, Вера, іду по неділях у степ, не знаю як! стану на якийсь пагурок, дивлюсь навкруги: скрізь манячать оселі, — думаю. А 150 років тому тут нічого не було, — восени низько над порожніми степами, ніби забитого птаха, небо кидало чорні-чорні хмари. Потім прийшли з Криму румеї: і багаті й бідні. Багаті йшли до села, улаштовували весілля, — бідні ходили в оранці за волами, або вдень і вночі жили в степу і грали на „тлуп-зурні“ [114]) пісні про старі незабутні скорботи свого життя. Проминуло 150 років, очі наші в час революції відкрились, не хочемо жити так, як було досі. Ми починаємо своє життя по-іншому. Нехай не побивається Джантаур Ламбос та другі, що хочуть відрізати нам шлях і не пускають нас вперед!

ПРИМІТКИ

[1]) Цю народню пісню записано 1926 року від Олімпіяди Шабан (64-х років) у селі Македонії. Склад її народній, пісенний, без рими з мінорними пісенними вигуками „аре!" „ре!", що часто трапляються в давніх піснях. Зміст її стосується часів до переселення греків з Криму на Маріюпільщину. Кафа, теперішня Теодосія, колись велике торговельне місто, центр турецького панування над Кримом з великою фортецею. Для розуміння цієї пісні треба мати на увазі, що греки в Криму зовсім не були так пригнічені, як це люблять змальовувати буржуазні націоналістичні історики. Принаймні, заможна кляса греків у Криму вела широку торгівлю, грала певну політичну ролю.

[2]) Каторга — рід великого корабля, галера, що згадується також в українських думах.

[3]) Палікар — молодий герой, молодець.

[4]) Пісня записана 1925 р. від Параски Малай. Хоча її зміст стосується ще часів переселення греків на Маріюпільщину, але сама вона складена безперечно пізніше. Це найяскравіше можна бачити з її закінчення, що могло

повстати лише тоді, коли виявились негативні для греків боки їхнього нового розселення. Нові негрецькі поселенці з'являються на Маріюпільщині починаючи від 1821 року. Отже, раніше цього часу принаймні кінець пісні не міг утворитись. Треба сказати, що пісня відбиває специфічну буржуазну націоналістичну ідеологію, яку грецька буржуазія, зокрема духівництво, створили щодо грецького переселення, змальовуючи його, як свого роду „визволення", з так званої „татарської неволі". В дійсності це переселення було наслідком політики російського царату, якому в руку грали грецькі заможні верстви, маючи на увазі свою користь. Грецькі народні маси були проти цього переселення, при чому багато народу загинуло в дорозі, а потім дехто навіть вертався назад до Криму. Клясовий гніт на нових поселеннях залишився той же, що був і раніше. У поданій пісні злито докупи події, що відбувалися на протязі 8—10 років. Великий розгром Крима стався не 1772, а 1771 року, коли генерал В. Долгоруков з російським військом у 38 тисяч салдат зробив похід на Крим. В липні місяці того року він розбив Кримську армію Селім Герая в 70 тисяч під Перекопом, а потім другу армію в 95 тисяч, після чого захопив найголовніші міста Криму, як от Кафу (Теодосію), Гезлев (Евпаторію) та інші. Скинувши хана Селіма Герая, Долгоруков поставив на хана прихильного до Росії Сагіб Герая, що проголосив незалежність Криму від Туреччини. Одначе в той час виходу греків з Криму до Маріюпільщини ще не було. Цей вихід розпочався лише 1778 року, коли в цій справі брав участь Суворов. Проте, перед виходом греків російські війська знову порядкували в Криму, саме коли 1775 року

турецька партія скинула Сагіб Герея й поставила туркофіла Девлет Герая. Тоді вже спочатку 1776 року до Криму з'явився з військом князь Прозоровський, що й розправлявся з непокірними аж до 1778 року, коли таки примусив мурз скласти присягу новому ханові Шагін Гераєві. Цей хан був цілковито під впливом Росії й у 1787 року приєднав Крим до Російської імперії, попереду давши вивести звідти греків.

Крім пісні, що подаю в тексті, в мене є ще й друга подібна пісня, записана від Байталджі Анюти та Ґаджі Катерини в 1926 році в с. Македонії. Ось її прозовий переклад:

Року тисяча сімсот
Сімдесят другого
Прибув лист від цариці
Нам вийти з Татарії,
Грецькі хлопці
У вогонь попали,
Руки в них поніміли,
Притупилися ножі їхні.
Озбройтеся хлопці
Всі мечами гострими,
Прийшов руський генерал,
Захопив увесь Крим
Із великим військом,
З гострими ножами.
Кулі як гряд,
Бомби наче хмари,
Ані неба від диму,
Ані землі від крови.

Отже, цікаво зазначити, що Д. Спірідонов у своїй статті („Сх. Св.", 1930 р., № 3 (12), с. 180) відзначає дві окремих пісні: „Про здобуття Криму руськ. військ. в 1772 р. (Sic)" та другу — „Про переділ берегової смуги на дільниці". Можливо, що пісня, яку подаємо в тексті, є зведена з цих двох пісень.

[5]) Татарія — з наголосом на „і" — грецький вираз, що визначає країну татар.

[6]) Панаія — богородиця.

[7]) Це були перші 24 села, оселені греками, а саме: 1. Села з розмовною грецькою мовою: Сартана, Чердакли, Чермалик, Великий Янісал, Малий Янісал (Харахла), Костянтинопіль (Демереджі), Стила, Буга-су (Волноваха), Велика Каракуба, Мала Каракуба, Ялта, Урзуф, — всього 12 сіл. 2. Села з розмовною татарською мовою, де, проте, населення все ж вважає себе за греків: місто Маріюпіль, Манґуш, Ескі-Крим, Ігнат'ївка, Бешев, Карань, Ласпи, Старий Керманчик, Новий Керманчик, Багатир, Камара, Улакли, — всього теж 12 сіл. Кількість цих сіл пізніше збільшилася. Так, за даними книги „Национальный состав советской Украины" Н. Черлюнчакевича (Х. 1925 р. Вид. Наркомвнусправ, стор. 109) року 1924 грецьких сіл було п'ядесят вісім. З того часу, ще з'явилося багато нових поселень.

[8]) Пісню записано від Анастасії Папуш 1925 р. (про неї див. прим. 11). При переселенні греків їм було видано спеціяльну грамоту з різними привілеями, де між іншим, вони звільнялись „на вічні часи" від салдаччини. Саме в арт. 3 грамоти було сказано: „Отдачи же на войско рекрут увольняетесь вы вечно, разве кто сам в службу нашу (ц. т. царську) пожелает". Важливість цієї пільги

буде зрозуміла, якщо згадаємо, що військова служба за тих часів тривала 25 років. Не дивно, що цей привілей мав величезну популярність серед грецького населення й був поширений у багатьох примірниках. В моїх руках є один такий примірник, друкований двома мовами, грецькою та російською, в м. Таганрозі (у друкарні Муссурі). Рік видання, на жаль, невідомий. Цей примірник старанно зберігався й був пришитий на матерію. Я здобула його від одного діда з грецьких хуторів біля Маріюполя. Зрозуміло, що знаючи свої права, грецьке населення було сильно схвильоване, коли 1874 року царський уряд скасував цю віськову пільгу й оголосив некрутський набір. Подія ця відбилась, крім тієї пісні, що ми подаємо в тексті, ще й у другій пісні, так само невідомого автора. Записано її в с. Македонії 1926 р. від Анюти Байталджі та Катерини Ґаджі, що співали її вдвох. Ця остання пісня очевидно складена близьким учасником події, що видно із самого її тексту, який подаю тут у прозовому перекладі.

П'ятнадцятого березня
Від царя прибув лист.
Ми сподівались не на це,
Ми сподівались на добре.
Ой це було лихо!
Поліція нас закликала,
Писареві не було діла до нас,
Міністр (?) нас направив,
Агатос поставив нас у шерег,
Ґадзанус утопив.
Розставили нас у ряд
На головній вулиці,
Наче рівну стіну.
Коли до міста нас забрали,
Ми стали нижчі росіян.
На гору нас підняли,
До станка нас притягли,
Коли до станка приставили,
Ми повернутись сподівались,—
Не ходили на побачення.
Нас пороздягали,
Рахували нас та відсилали.
Нас записали 300 душ,
Записали й Леона Хонахбея.

⁹) На жаль історія Тіракоса, хлопця бідняка із Сартани, сина якогось Хонахбея, мені майже невідома. Відомо лише, що він загинув на військовому пароплаві біля Керчі. Пісня складена ніби від імення самого Тіракоса, але в його історію вплетено згадку про його товариша Ставрула, який або сам міг бути автором пісні, або мав до автора якесь відношення. Записано її від Пілаії Шабан 1925 р. в с. Македонії. Цікава ця пісня також розташуванням рим по три підряд римованих і три підряд неримованих рядків з деякими, проте, порушеннями, форма, яку в перекладі витримую точно.

¹⁰) Історія Т. Булі належить до революційної доби 1905—1906 року і є епізод клясової боротьби бідноти с. Сартани з сільськими багатіями. Ця боротьба, як розповідає письменник Х. Папуш, проходила переважно на сільських сходах, при чому багатії робили різного роду кривди бідноті, а Т. Булі постійно їх викривав, чим викликав проти себе зненависть багатіїв. Одного разу, — каже С. Ялі у своїй книзі „Греки в УСРР" (стор. 175, прим. 2), — в

с. Сартані на одному святі, де відбувались грища, розваги, перегони на конях тощо, коли вирішували кого саме вважати за переможця, між заможною частиною (під проводом місцевої влади) і біднотою зайшли люті кулачки з участю багатотисячного натовпу. Для „замирення“ встряла була козача кіннота, але її розігнали дубцями. Вночі не заспокоїлися — били один одному шибки, між іншим це зробили ватажкові бідноти Т. Булі. Врешті вороги Т. Булі вирішили з ним покінчити й одного разу вночі так його побили, що поламали п'ять ребер, від чого він вмер (за даними Х. Папуша це було 1907 р. *К. К.*). Після революції 1917 року про Т. Булі згадували, як про більшовика“. — Історія Т. Булі послужила за тему для двох творів: одного анонімного автора, що ми подаємо тут, та поданого далі віршу, що написав Х. Папуш, який був з Т. Булі добре знайомий. Анонімну пісню записано 1925 р. від Ф. Зурнаджі. Перша пісня про Т. Булі остільки поширена, що я записала її навіть у с. Урзуф з наближенням до урзуфської говірки та з деякими варіантами, що відбивають більш стару версію пісні, з більшими подробицями події. Записано її зі зшитка К. Ів. Алексеєва в с. Урзуфі 1928 р.

[11]) Ця пісня охоплює цілу гаму почуттів, викликаних початком світової війни. Тут поруч із закликами завзятого імперіялістичного патріотизму бачимо сумування над безпорадним становищем сімей, що лишились без годувальників. Безпорадний автор, не знаходячи виходу, може лише послатися на „долю“. — Пісню записано від Анастасії Папуш (75 роки), що має велике знання грецьких народніх пісень. Нам довелось записати від неї 50 пісень з її репертуару.

[12]) „Пісня Йоркаса“ стосується події з трьома греками, що сталась або 1860 (за моїми даними) або 1865 року (за даними Спірідонова Д. — „Сх. Св.“ 1930 р.). Вона записана в червні місяці 1925 року в с. Македонії під спів Агафії Аліти (65 років). В оригіналі пісня не римована. В перекладі я посилкувалась передати модуляцію її ритміки.

Історія, зв'язана з цією піснею, дуже характерна і її варто розповісти докладно. Десь біля 1860—65 р. був голод, і ось троє сартанців — Йоркас Дранга, Андреяс Малай, Стифанс Чіркез поїхали по хліб до т. з. Лінії над Озівським морем вище гирла Дону. По дорозі їх нагнала пошта, що везла державні гроші. Поштарі ці заїхали до шинку, випили, поїхали далі й знову наздогнали й перегнали цих трьох сартанців, що їхали волами. Їдучи за поштою ці троє знайшли чемодан з грішми, нібито на 170 тисяч карбованців. Частину з цих грошей вони взяли з собою, а решту заховали під одну скирту сіна в степу й поїхали далі своїм шляхом. Гроші ці були не розрізані в формі довгих паперових стрічок, і вони їх рвучи багато попсували. Закуповуючи хліб уже на місці, вони платили цими грішми, а коли їх питали, відкіля у вас такі гроші, то вони відмовляли, що вони продали биків і їм дали такі гроші. На обратному шляху їх наздогнали поліцаї, трусили, але грошей не знайшли, а вони, доїхавши до скирт, знову взяли якусь частину грошей, а решту залишили там же. Приїхавши до Сартани деякі з них почали гуляти, хвалитись, роздавали гроші своїм родичам. На них донесли. За ними почали слідкувати, а незабаром їх заарештували й відправили до Новочеркаську. Там їх держали три

роки. Иоркас — молодий хлопець — не витерпів там і вмер, а двоє других повернулись. У Йоркаса був близький родич Маркос, що виманив у нього гроші і, коли той сидів у тюрмі, то цей Маркос пив, гуляв, закручував з грошей цигарки, або, купивши бричку, пускав її з гори та ламав. На ярмарці сідав на коня, розганяв його по горщиках, розбивав їх, а потім за все це платив гроші. Деякі люди, кому потрапляли до рук ці гроші, ховали їх десь у клуні, або у дворі в скирті соломи. Нарешті раз вони потрапили до смітнику. Отже, одна жінка в себе в смітнику знайшла дещо з тих грошей. Не бачивши ніколи папірців на таку велику суму, вона розвісила їх у себе в кімнаті, як малюнки. Якось зайшов до неї сусіда, побачив їх і питає: „Що це у Вас таке?“ — „Та це, — каже, — якісь малюнки, я знайшла в себе в смітнику“. Сусіда попрохав їх йому продати й забрав їх, заплативши якісь дрібниці.

Ця історія з великими грішми в обставинах тодішнього грецького села, що почасти жило ще в умовах натурального ґосподарства, зробила велике вржіння й була поширена в різних оповіданнях.

[13]) Ц. т. Міюський Ліман, або річка Міюс біля Таганрогу.

[14]) Ц. т. на шляху до „Шабан хутра“ (хутора Шабана). Цей хутір здається був на місці теперішнього с. Македонії на захід від с. Сартани (див. прим. 16).

[15]) Цю пісню записано від Д. М. Бгадіци дружини письменника. Це є найперший відомий твір Д. Бгадіци, написаний, коли йому було 18 років. Він змальовує історію однієї Сартанської дівчини сироти, як вона відстояла свою незалежність супроти своїх родичів.

[16]) Пісня ця записана від Ксенії Бгадіци, невістки

письменника. Вона неповна, бо вже частково забута. У мене ще є декілька шматочків із неї, наприклад, один такий:

Він вивів на світ
Одне дике деревце,
Що його квітка отруйна,
А плід його вадливий.

З цього уривку можна гадати, що у творові були ще частини іншого характеру, ніж подана.

Щоб зрозуміти цей вірш, треба знати такі відомості з історії заснування села Македонії. Ще року 1808 на місці Македонії Шабан Пефтіц мав хутір, там же він викопав колодязь, що й досі носить назву „Колодязь Шабана“. (Див. примітку 14). Там тоді це були зовсім ще дикі місця. Трава була висока, було багато птиці. Вовки ходили зграями. Були лисиці. Повз цього „Колодязя Шабана“ аж з Полтавщини проїжджали чумаки, так що по 40-50 їхніх гарб стояли тут тижнями. Року 1883 четверо господарів: Шабан Тудорс, Шабан Мколас, Папакіца Іванс, Гаргава Іспіріс на місці, де тепер Македонія, взяли наділи і збудували собі хатки. З цього часу, щороку дехто брали пайки та будувались. Вони швидко почали добре жити. В той час як сартанцям треба було їхати за 15-18 верстів, щоб обробити свої степи, македонці зберігали час і енерґію. І ось Сартана починає заздрити Македонії. Починають винуватити македонців, що вони самоправно захопили найкращі степи й через це Сартана не має досить хліба. Почали сваритись, вимагати, щоб ті осадчі повернулись назад. Сварка ця почалась року 1887 і продовжувалась аж до 1896 р., ц. т. 9 років. Сартанський старшина Ґадзанус сам давав дозвіл виселя-

тись, — а потім сам і виносив приговори „громадою“ зруйнувати й повернути осадчих назад. Справа дійшла до суду. Довелось Македонії поставити свідків, усіх тих старостів, які з наказу старшини Ґадзана відлавали наділи осадчим, а власникам цих наділів одводили другий степ. Свідками були ще й ті, у кого відбирались ці наділи, а їм відводили другі місця. Врешті після скарги Македонії до губернатора, цей останній вислав чиновника, щоб дослідити справу на місці. На сході, зважаючи на безсумнівність свідчень македонців, Ґадзанові довелось капітулювати і піти на згоду. Року 1895-6 справа скінчилась тим, щоб Македонії залишитись на місці. Ці всі відомості подано за словами Ф. С. Шабана, що йому тут приношу за них та за інші вказівки щиру подяку.

[17]) Цей твір мав безперечно лише тимчасове значення й був зрозумілий вповні лише тим, хто знав обставини життя тодішньої Македонії. Через це я не буду подавати пояснень про окремі тут згадані факти, тим більше, що вони взагалі є типові для дореволюційного села, де панували староста й багатії, де землемір обмірював селян, беручи хабарі, де панувало грабіжництво, пиятика та антисанітарні умови життя. Все це й відбилося в сатирі Д. Бгадіци. Записано цю пісню від Д. М. Бгадіца дружини автора.

[18]) В основу цього твору Бгадіци лягла велика поема завбільшки до 1200 рядків під назвою „Η Θυσια του Αβρααμ, δραμα ιερον σιλλεχθεν εκ ςης παλαιαι αγιας γραφης και συντεθεν δια στιχων απλων“, ц. т. „Жертва Авраама, священна драма, взята зі священного письма старого завіту і скомпанована простими віршами“. Ця поема була видана окремою книжечкою без зазначення автора. Мені довелось бачити один її примірник дуже потріпаний у селі Македонії. Твір цей написано в діялогічній формі, де виступають з довгими промовами: Авраам, Сарра, Ісаак, служник Гамар та інші. Він складається з довгих віршів від 15-ти до 20 складів, що римуються поруч. Переробляючи цю поему, Д. Бгадіца мав завданням перш за все подати її на мові с. Сартани. Хоч первісна поема написана й „простою мовою“, але вона все ж важко зрозуміла для греків Маріюпільщини. Взявши основний зміст цього твору та діялогічну його форму, Д. Бгадіца зовсім його переробив, значно скоротивши й подавши його в коротких рядках по 7-8 складів з 2-3 ритмічними наголосами, з римою через один рядок. Оброблюючи цю поему, Д. Бгадіца безперечно підпав під вплив тієї літератури, що була за ідеологічну зброю маріюпільської грецької буржуазії та духівництва. Я подаю з неї ту частину, яка найменше відбиває цей її специфічний характер, саме плач Сарри, який можна розглядати, як просто плач матері над долею свого сина. В оригіналі цей твір Д. Бгадіци, зокрема поданий тут уривок, відбиває значне поетичне мистецтво автора й багато губить у перекладі. Записано його від Дарії Бгадіци, а у скороченій формі також від Ф. Зурнаджі.

[19]) Леон Хонахбей, або за новішою вимовою Хонахбе, був грецький письменник. За коментарії до цієї пісні може правити поданий нижче його докладний життєпис. Текст пісні взято із рукописів Л. Ханахбея. Це єсть єдиний твір Д. Бгадіци, що зберігся не в усній передачі.

[20]) Записано від Дарії Бгадіци. Час написання пісні невідомий.

[21]) Ця п'єса взята з власноручного рукопису Л. Хонахбея, що зберігався у І. Шиманського. В ній усі дійові особи розмовляють звичайною прозовою мовою, а Леонс та Марія майже весь час кажуть римованою прозою. Цієї особливости ориґіналу в перекладі не передано. Як складова частина до п'єси входить ціла серія віршів Хонахбея. На жаль передано їх прозою та де-не-де скорочено.

[22]) Пилип Хонахбей — дядько Леонса Хонахбея.

[23]) В ориґіналі скрізь після імення дійових осіб стоїть слово „каже". Я його не перекладаю.

[24]) В усій п'єсі Леонс та Марія здебільшого розмовляють римованою прозою.

[25]) Оскільки відомо, ця пісня є перша з тих, що зложив Л. Хонахбей. Перших рядків він тут не вміщує, подаючи її з середини.

[26]) Дува — пугач (?).

[27]) Бугданка — рід танку.

[28]) Ц. т. грає жартома на качалці, мов на сурмі.

[29]) Ц. т. чи схочеш такої долі: бути багатим, але дубою, чи бідним, але гарним.

[30]) Палкарусін — молодецтво, від слова „палікар" — молодець.

[3]) Удаманус — найстарший над чабанами, що йому надається право від господаря продавати й купувати овець та їздити по „фагуру" — годівлю й т. ін.

[3]) Чарухи — рід постолів, що зшито їх з волов'ячої або коров'ячої шкіри. Раніше носили їх майже всі, зараз їх носять переважно чабани, або шиють їх для степу, бо вони дуже легкі, м'які та зручні для ходіння по полю.

[33]) Це місце неймовірне з погляду побуту.

[34]) Андон Іллічс увесь час розмовляє підвищеною мовою, що близька до т. з. „еллінської". Цей відтінок важко передати в перекладі.

[35]) А. І. Л. — мабуть скорочені ймення старостів.

[36]) Хартлар — татарський вираз, від слова „харт" старший — в цілому поважне звертання до старих людей. Зараз цей вираз вийшов з ужитку, — кажуть з грецька „єрунда".

[37]) Дослівно — з неї теж зробіть голову.

[38]) Ц. т. Маріїна мати.

[39]) В ориґіналі „ςμαδ" — дослівно „знак", ц. т. шовкова або ситцева велика хустка, що в ній зав'язано один карбованець, або 50 коп., приноситься старостами від молодого нареченій. Якщо вона приймає цей дарунок, то тим дає свою згоду.

[40]) Ага, башага, — турецький вираз — „начальник". Такий „ага", здається, в грецькій окрузі виконував функції земського начальника.

[41]) Хараул — караульщик, десятський.

[42]) Ц. т. Андон Іллічс.

[43]) Ц. т. Івдутія.

[44]) Дослівно — розум твій не ріже.

[45]) Трапез — низенький круглий стіл на чотирьох ніжках. Заввишки 25—35 см. Поставити трапез, — ц. т. накрити на стіл.

[46]) В п'єсі дослівно — „сказали — світло очам нашим".

[47]) „Віншуємо з розвішеними" — дуже давнє віншування. В давні часи дівчина напередодні свого весілля свій посаг (а це були переважно рушники для стін, килими й т. ін.) розвішувала в кімнаті, куди після полудня

приходили всі, хто хотів роздивлятись її посаг. Одночасно близькі сусіди, родичі та подруги приносили молодій дарунки: пару склянок, тарілок, якунебудь картину й т. ін., — хто що хотів. Тепер посаг свій молода не розвішує, а розкладає на столах (або й зовсім не показує). Ось чому входячи гості віншували „з розвішеними“. Зараз цього виразу дуже рідко вживають, бо він втратив своє значення й часто вживають не до речі, як це й є в даному разі.

[48]) Ц. т. ламаною українською мовою.

[49]) Цей уривок точно списано з оригіналу.

[50]) Ц. т. не співає голосом.

[51]) Ц. т. „славу“, що відмовилась від шлюбу, порвала з нареченим.

[52]) Кінця другої дії та початку третьої в рукописі нема, але від цього нитка змісту не губиться.

[53]) Ц. т. без справжнього чоловіка, якого любиш.

[54]) Сам Л. Х. був знаний, як надзвичайно добра, чула людина, що він любив та піклувався про кожну живу істоту.

[55]) Ц. т. Лафазани.

[56]) Дослівно „Чи в тебе одрізаного нема. Назви ж своє одрізане“.

[57]) „Хош мали бахар кокусун“ — вітання татарською мовою. За перекладом Акчокракли: „гони скотину, щоб запахло весною“. Можливий, здається, і такий переклад, „з гарною скотиною весна хай пахтить“.

[58]) Сват — збоку нареченої.

[59]) Мунухар — дарунок, властиво, виложений баран — валах, що надсилається в дарунок батьками молодого в день весілля.

[60]) Іркек — з татарської мови „баран“ (в тур. мові взагалі звірина чоловічого роду).

[61]) Дорт муюзлидка — „чотири таврованих“ з тат. мови.

[62]) Хамирсха, чабатриг — рід таврів, що вирізуються на вухові овець, щоб господареві легко було їх пізнати.

[63]) Хузгуч — молодий валах.

[64]) Хама — рід тавра.

[65]) Джантаур, — коли до пари запряжених коней допрягають ще одного; тушаіл — ремінь, що ним укріплюють сідло, щоб воно не зсувалось назад; хамут — хомут; хулах — смуга, що захоплює косар, коли косить; ігіргач — дуга; харасабан — коли поле засівають бакшою, то на другий рік його звуть харасабан або туєр; хирдиш — цілина; чирмаух — трава „березка“; харгатамур — коренище пирія; балтамур — солодкий корінь; харахувра — переліг, рік-два неоране поле, де наростає багато трави; харапчан — пирій; тошхабурга — тош - груди, хабурга — ребра, ц. т. грудинка (за поясненням О. Акчокракли); джансуек — джан — душа, суек — кістка; ц. т. частина м'ясної туші (О. Ачкокракли); хазанаях — хатнє приладдя; кірічке — рід затишку для овець від бурану. Робиться з кількох повстів, що прив'язуються сторч на богунах; дільбірі — коцюба; чумілек — копиці (О. Акчокракли); ікрек — ? кукрек — ?

[66]) Руїст — зіпсоване юриста, що натякає на грецьке слово павук.

[67]) Дурум — тачка, що в ній возили поживу чабанів.

[68]) Хишла — перебування овець у затишку. Коли гурт овець стає в затишку крічкеїв, кажуть, що він спустився до хишли.

[69]) Подивитись у лопатку — рід гадання. Зарізавши вівцю, чабан роздивляється її лопатку й по ній він може чимало що вгадати: чи буде велика зима, голод чи врожай, смерть господаря й т. ін.

[70]) Харахлівський — від села Харахла — Малий Янісал. Тірнухор — дослівно „нове село“, яке саме невідомо.

[71]) Ігреть — багно — місце, де стояли вівці й стає грязюка поколіна.

[72]) Джелбашки — вівці, що пішли вперед, або не стоять на одному місці, непосидючі.

[73]) Кумсі —?

[74]) Під звірем треба розуміти вовка.

[75]) Анабаш — доросла, немолода вівця.

[76]) Утагасис — одна з ґідностів у орґанізації чабанів.

[77]) Кукрек —?

[78]) Какац — в'ялена на сонці баранина.

[79]) Анамаджіс — той господар, що віддав свої вівці до загального гурту, кошу.

[80]) Агалар — панове (турецьке).

[81]) Господаря — в розумінні багатія.

[82]) Учтах бала — балована дитина (О. Акчокракли).

[83]) В ориґіналі, „ті марея“ — дослівно в той бік, недалеко (вживається в розумінні недалекого простору та часу; одночасно значить „до волости“).

[84]) „Писаф олду таух сунчинда аллага бахай“ — ця фраза і інші турецькі тексти в цій п'єсі від звичайної татарської мови Криму різняться (можливо покручені). Останні чотири слова проф. О. Акчокракли пояснює так: коли курка п'є воду, то дивиться на бога (ц. т. піднімає голову). В даному разі цю фразу вжито Л. Хонахбеєм, можливо, для комізму, бо вона тут не до речі.

[85]) Тут можливо є помилка, що до назви „дівич-вечір“, бо далі йде обряд весілля.

[86]) Юртуш — мотив танка.

[87]) Грецька пісня, що співають при одяганні молодого „Многі літа, многі літа“.

[88]) Татарська пісня. На думку О. Акчокракли це може бути „gider isen ogrun olsun“ — „Якщо уходиш, щасливої дороги“.

[89]) Тут автор зробив великий пропуск, що мав би вмістити в собі опис весілля.

[90]) Ста ухто — дослівно „на восьме“, ц. т. на восьмий день після весілля молодий та молода з декількома родичами йдуть до батьків молодої на відвідини, й після цього дня вона вільно може виходити з двору.

[91]) Шматок в дужках [ ] мабуть треба віднести до початку восьмої дії.

[92]) Чача — вираз звертання до старшої особи жін. роду.

[93]) Уртен — суха трава на степу, що запалена горить три-чотири дні вдень і вночі.

[94]) Та ж пісня з 8-ої дії до кінця.

[95]) Маре — у грецьких селах Маріюпільщини форма звертання до молодшого, або рівного. До цього слова проф. О. Акчокракли дає таке пояснення: „вигук вживаний серед мешканців сіл: Кучук-Узень, Тувак у Криму. Це слово вживається при зустрічі; коли хочуть звернути увагу на себе, кажуть: „О, маре“. За всі подані тут і вище вказівки до татарських слів приношу проф. О. Акчокракли щиру подяку.

[96]) В ориґіналі неможлива для передачі гра слів: „ті пандріпса пандрефта“.

[97]) Юля, дружина Л. Х., у дійових особах не зазначена.

98) Ці фрази „Кузьма... ду думу“; „Кузьма... підим“ точно списано з оригіналу.

99) Як зазначено в рукописі Л. Хонахбея, звідки взято цю пісню, її написано 23 серпня 1903 р. Безнадійний настрій цього твору, поданого далі, відбиває стан занепаду Хонахбея після його банкрутства 1901 року.

100) Про значення цього звертання див. прим. 95. В даному разі не зовсім ясно, до кого саме автор звертається, чи до світу, чи безособово.

101) Тут в оригіналі вжито неможливого для перекладу виразу „Ζαμανια κι τιρυς“. „Заманя“ — слово турецько-арабського походження з грецьким закінченням множини й визначає „часи“. „Тірус“ — суто грецьке слово визначає теж „часи“. Разом увесь вираз має передати уяву про величезність часу та разом з тим його минучість. В іншім місці, у вірші Г. Костоправа я переклала рядок з тим же виразом: „Так величезні йдуть часи“.

102) Ці два рядки ритмично й римою цілком входять у вірш, але з погляду змісту якось перебивають основну думку, зокрема не зрозуміло, хто це створив людей. Словами „славетніх хлопців та дівчат“ я передаю два слова оригіналу: „Παλικαρια κε κυραςεις“. Палікар — молодий герой, молодець; курасея — аналогічний вираз для дівчини, зокрема, дівчина струнка, вродлива, розумна.

103) Точно час написання цієї пісні невідомий. Можна сказати лише, що її написано після 1901 року. Трошки інший переклад, де цілком збережено ритміку, але дальший від змісту, дано у вступній статті.

104) Кажуть, що Л. Хонахбей за своє життя склав чимало сатиричних та жартівливих пісень. В його записах я знайшла такі пісні цього роду: перша серія згрупована

в одну „Хорову пісню з імен“, друга зветься „Хорова пісня з жартів“. В цій останній перші чотири рядки мають одну риму, а дальші десять рядків ідуть також на одну риму. Є ще одна жартівлива пісня, що починається словами: „Коли я був малий“, що всі її дванадцять рядків римуються на одну риму. Подаю зразки з першої пісні.

105) Записано від авторки 1926 року.

106) Війна розпочалась ранньої весни 1904 р. 5 лютого. Японія перервала дипломатичні зносини в ніч з 8-го на 9-е й напала на російську фльоту в Порт Артурі. Пісня ця цікава між іншим своєю формою мало звичайною в грецькій поезії: римовані рядки чергуються по три й два. Нагадую, що авторці було тоді щось з 15 років, що й відбивається на безжурному характері цього твору.

107) Записано від авторки 1926 р. Пісню складено після загину її чоловіка на світовій війні.

108) Записано від автора 1931 р. на заводі ім. Ільїча. Про зміст пісні дивись прим. 10.

109) Ц. т. — мені вже більше не ходити.

110) Після горожанської війни, обробляючи поля, селяни дуже довгий час знаходили різного роду ґранати. Оці знайдені снаряди бували причиною нещасних випадків. Так, у с. Македонії три брати Клафаса одного дня обробляючи своє поле натрапили на такий снаряд, що лишився після боїв з білими. Вони почали з ним щось робити, через що він розірвався й убив одного брата, Іфтима, а других двох поранив. Ця подія і послужила за тему поданого в тексті віршу Х. Папуша. При цьому у віршові, власно, зведено докупи два епізоди: відмова Іфтима іти на мобілізацію до білих, що могло бути в

1919 році, коли ішла боротьба з білими на Маріюпільщині, та розказана подія про смерть Іфтима, що відбулася в 1920 р. Пісня записана в 1926 р. в с. Македонії від Катерини Ґаджі та Анни Байталджі, що співали удвох.

[111]) Гака — звертання до старшого брата, в даному разі до старшого брата чоловіка.

[112]) Пісню записано 1931 р. від Марії Каці (23 років). Подія, що в ній змальовується, стосується боротьби грецьких партизанів разом з частинами Червоної армії за визволення Маріюпільщини і зокрема міста Маріюполя від білих. В цей час на самому початку 1919 р. на Маріюпільщині проти білих діяли також махновські банди, що тоді ще тримали контакт з Червоною армією та радянськими червоними повстанцями. Цим пояснюється те, що чимало сільської бідноти, не розбираючись гаразд у справі, вливалися до загонів Махна і лише більш свідома частина під проводом комуністів-партійців почали від махновців відмежовуватись і складати свої власні червоні загони. Але ще перед цією рішучою диференціяцією відбулася славнозвісна в історії Маріюпільщини боротьба повстанців з білими за грецьке село Манґуш у лютому 1919 р. Ось як оповідає про це С. Ялі в своїй книзі „Греки в УСРР“ (с. 41-42) на підставі статтів Н. Крюкова „Красный Мангуш“ в газеті „Наша Правда“ (Маріюпіль, 7/XI 1925, № 98) та І. Ходова „Село в борьбе за советскую власть“ у газеті „Приазовский Пролетарий“ (Маріюпіль 1/XI 1927 г., № 199): „Повстанський загін села Манґуша р. 1919 разом з селянами с. Ялти, що приєдналися до них, мав понад тисячу озброєних. Озброєння було — берданки-бітерле (італійські військові рушниці), знаряддя різне — вила, граблі й інше; ще крім того ковальським

способом було викувано 400 списів. За оповіданням одного з учасників, т. Манґушева, повстанці умудрилися якимось способом виливати по кілька сот набоїв щодня. Повстанцями с. Манґуша керував військово-революційний комітет, зв'язаний з комуністами Маріюпільських заводів. Начальник Маріюпільського гарнізону полковник Жиров кілька разів надсилав делеґації з грецьких офіцерів з вимогою роззброїтися й видати „зачинщиків“. Село не піддавалося і на відповідь послало білим у конверті намальовану комбінацію з трьох пальців. Це розлютовало Жирова й білих. В одному з боїв з червоними партизанами білі на кільки годин захопили Манґуш. Почалася розправа. Будинок Попова, де заховалися селяни, підпалили. Разом з будинком згоріло 30 повстанців. Крім цього багатьох було розстріляно й порубано. До того ж було ще спалено багато будинків, клунь, комор. Але й після цього кривавого бенкету справа не скінчилася. Вибиті з села білі довго тримали облогу, що тривала майже місяць, аж поки не надійшли на початку березня інші загони, зокрема загін т. З. Н. Цололо, організований у грецькім селі Мало-Янісоль.

До цього опису треба ще додати, що в розгромі білими с. Манґуша брали велику участь грецькі офіцери з куркулів; „... за командира офіцерського та чеченського загону, — каже З. Смоляров („Більшовик України“ № 21-22 1931 р., с. 75), — що по-звірячому катував манґушських повстанців, був оскаженілий грецький куркуль із с. Стара Ігнат'ївка, Коджеспіров, який встилав свій шлях кров'ю і кістками грецьких бідняків і середняків. Комендантом Маріюполя за білих був грецький куркуль Шабаніц, його помічник і заступник — Юруш“. Манґушські події

розгорнулись у лютому. Про диференціяцію між махновцями та радянськими червоними партизанами С. Ялі оповідає так: „В березні 1919 року за підтримкою радянських частин повстанці взяли Маріюпіль. У Манґуші зформовано було батальйон під командою т. Манґушева, а в Сартані — загін на чолі з обраним командиром тов. П. І. Богадіца. Цей загін влився в Маріюпільський батальйон, що його робітник Апатов зформував із заводських робітників під керуванням Маріюпільського окружкому КП(б)У, який поставив собі завдання — орґанізувати полк радянського типу на відміну від махновців, які вже в травні 1919 року зовсім розкладалися“ (там же, с. 46-47). Про дальшу історію взаємовідносин Маріюпільського батальйону з махновцями той же С. Ялі каже у своїй статті, вміщеній у газеті „Колехтівістіс“—7/XI 1919 р. № 55 (67) під назвою „Τιλογα γενιθι τυ ςαρτανιοτκυ ροτα“ „Як народилась сартанска рота“:. „В Бердянську, куди повстанці відступили, т. Апатов та Махно дивились один на одного, як справжні вороги. Махно та його люди провадили різні балачки, щоб дискредитувати Маріюпільський загін та командира Апатова, але не могли цього зробити. Робітники Бердянську були на боці Маріюпільського батальйону. Махновці хотіли т. Апатова заарештувати, але червоноармійці не дали. Від Бердянську Маріюпільський батальйон пішов до Олександровську, де махновців і обеззброїли. Ігнат, що про цього Х. Папуш каже у своєму творові, у цих останніх подіях, звичайно, ніякої участи не міг брати. В якім би загоні він не був, але разом з усіма повстанцями під вищим керуванням військово-революційного комітету він бився з білими під Манґушем і незабаром після цього вмер від рани

в Бердянську, не доживши мабуть до захоплення Маріюполя.

113) Цей вірш надруковано в газеті „Колехтівістіс“ 1/XI 1931 р. № 55 (67) і передруковано ще раз у газеті „Комуністіс“ Ростов-Дон 8/XII—31 р. № 135 (776). На жаль ця поема в обох текстах не закінчена. Виклад основної теми — орґанізація повстанського загону, лишається надалі. Я переклала все, що було в моєму розпорядженні. З формального боку ця пісня, в одміну від попередньої грецької літератури, має суворо витриманий метр — чотиристоповий ямб, та більш яскраву образність.

114) Тлуп-зурна — „коза“, народній чабанський струмент, що скидається з „тлупу“, ц. т. міху, зробленого зі шкіри ягняти, та приробленої до нього „зурни“ — особливого роду дерев'яної сопілки. Міх надувають, і струмент видає протяглі мелодійні звуки.

115) Вірш надруковано у „Колехтівістісі“ 20/II 1932 р. № 10 (88) у числі, присвяченому чотирнадцятій річниці Червоної армії.

116) Подаю той уривок цієї п'єси, що друковано в № 53 (65) „Колехтівістіса“ від 27 жовтня 1931 р. На жаль цілої п'єси в мене немає. Ця п'єса набуває свого значення в зв'язку з тим, що зараз на Маріюпільщині має утворитись грецький театр.

117) Про значення слова „ромеї“ див. стор. 21, у примітці.

118) Імення передаю так, як їх надруковано.

119) В ориґіналі російські репліки подано грецькими літерами, отже передаю їх українськими.

120) Про слово „чача“ дивись прим. 92. Увесь вираз складено в риму: Εβδυχια — ια. Той самий вираз бачимо

в п'єсі Хонхабея в сполученні з ім'ям Васілія: Αδο χαρά χε ία τξατξα Βαςιλία (див. текст до прим. 92).

[121]) Чагілдах—дверна клямка. Назва для дотепної балакучої людини.

[12]) Трафаретний початок казки татарською мовою.

БІБЛІОГРАФІЯ

Загальні відомості

Н. Черлюнчакевич. „Национальный состав советской Украины. Об'яснительная записка к этнографической карте УССР", Х., 1925 р., вид. Наркомвнусправ.

С. Ялі. „Греки в УСРР", 1931 р., вид. Укрфілії Центрвидаву (там же на ст. 205—208 показник літератури).

Рец. на попереднє З. Смолярова. „Більшовик України", 1931 р., № 21—22 (листопад).

Література маріюпільських греків

Періодичні видання: 1) „Κολεχτιβιςτις", особливо літсторінка ВУСПП — „Забой", 2) „Μαχιτικος κολχοξνικος", 3) „Μπολςςεβιχικα τεμπα", 4) „Για τιν 3-ιι μπολςεβιχιχι ςπορα" та 5) „Νεος μαχιτις".

І. Кораїді. „Дитячий журнал має бути зрозумілий дітям". — Червона Преса, 1932 р., № 6, с. 23.

М. „Μονον με το μιτριχον τιν γλοςαν επορι ναναπτιγετε ι κυλτυρα" (Тільки через материну мову можна творити культуру) в газеті „Κομυνιςτις" (Ростов-на-Дону), 1931 р., грудень 8, № 135 (776). Про літтвори в газеті Колехтівістіса з передруком віршу Г. Костоправа „В дорогу".

К. Костан. Короткий життєпис Л. Хонахбея та два його вірші (в оригіналі й у прозовому перекладі). „Бюлетень Укр. Асоціяції Сходознавства", 1927 р., № 4—5, Х (склографічне видання).

К. Костан. З літературної творчости маріюпільських греків. „Східній Світ", 1928 р., № 3—4, с. 229—248 (дано укр. переклад уривків з п'єси Л. Хонахбея).

Д. Спірідонов. Історичний інтерес вивчення говірок маріюпільських греків. „Східній Світ", 1930 р., № 3(12), с. 171—181 (дані з літератури на с. 179—180).

С. Ялі. У вищезгаданій книзі деякі згадки, с.с. 22, 120, 145.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΥ

Примітка. В цьому грецькому оглаві дано перші рядки творів та деякі назви, під якими ці твори відомі по грецьких селах.

ЗМІСТ

Зам. № 1569. Передано на складання 9/VI, підписано до друку 6/IX 1932 р. Папір 31×42 см., вага 1000 ар. 8,7 кг.
На друкар. арк. 24.000 літ.